

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА**

ДМИТРЕНКО Тарас Сергійович

**Верховенство права та верховенство закону : проблеми
співвідношення / The rule of right and the rule of law : the
problem of correlation**

Спеціальність 081 – "Право"

Магістерська робота на здобуття освітнього ступеня «магістр»

Виконав студент групи ПРм – 21
Т.С. Дмитренко

Науковий керівник доц., к.ю.н.
В.М. Кравчук

Магістерську роботу допущено до захисту:

« ____ » _____ 2018 р.

Завідувач кафедри _____ М.В.Кравчук

Тернопіль-2018

РЕЗЮМЕ

Магістерська робота містить вступ, 3 розділи, висновки, та список використаних джерел (105 найменувань). Загалом – 116 сторінки.

Метою магістерської роботи є комплексний аналіз теоретичних підходів до розуміння таких правових понять як «верховенство права» та «верховенство закону», та їх співвідношення.

Об'єктом дослідження є принципи правової і соціальної держави.

Предметом дослідження є «верховенство права» та «верховенство закону» в національній та міжнародній сфері застосування, їх співвідношення, законодавче забезпечення, а також теоретичні, методичні та практичні аспекти їх застосування.

Одержані висновки та їх новизна: полягає у використанні комплексного підходу до дослідження співвідношення та місця принципів верховенства права та верховенства закону у сучасному правовому житті суспільства.

Ключові слова: верховенство права, верховенство закону, правова держава, принцип законності, режим законності, принцип рівності, принцип справедливості, теорія правової законності, тлумачення закону, практика ЄСПЛ.

RESUME

Thesis contains an introduction, 3 chapters, conclusions, and a list of sources used (105 titles). In total - 116 pages.

The goal of the thesis is to comprehensive analysis of theoretical approaches to understanding such legal concepts as "rule of law" and "legality", and their correlation.

The objects of the research are principles of legal and social state.

The subjects of research are "rule of law" and "legality" in the national and international sphere of application, their correlation, legislative provision, as well as the theoretical, methodological and practical aspects of their use.

The resulting conclusions and innovations: consists in using an integrated approach in research the place and the relationship between principles of "rule of law" and "legality" in the modern legal life of society.

Keywords: the rule of law, the legality, the legal state, the principle of legality, the rule of law, the principle of equality, the principle of justice, the theory of lawful legality, the interpretation of the law, the practice of the ECtHR.

АНОТАЦІЯ

Дмитренко Т. С. Верховенство права та верховенство закону: проблеми співвідношення. – Рукопис.

Дослідження на здобуття освітнього ступеня «магістр» за спеціальністю 081 «Право» – Тернопільський національний економічний університет, Тернопіль, 2018.

У магістерській роботі здійснено детальне дослідження та теоретико-методологічне обґрунтування концепту «верховенство права»; проведено аналіз категорії «верховенство закону», її поняття та змісту; обґрунтовано спільність та відмінність в обсягах понять «верховенство права» та «верховенство закону»; розглянуто кореляцію «верховенства права» і «верховенства закону» із суміжними категоріями; визначено місце, перспективи та традиції застосування принципів «верховенства права» і «верховенства закону» в системі права України та у світовій практиці; встановлено роль і значення тлумачення закону для забезпечення принципів верховенства права та верховенства закону; проаналізовано практику застосування окремих елементів принципу верховенства права у рішеннях ЄСПЛ.

ANNOTATION

Dmytrenko T. S. The rule of law and the legality: problems of correlation. - Manuscript.

Research on obtaining an educational degree in the field 081 «Law» - Ternopil National Economic University, Ternopil, 2018.

In this master's thesis a detailed research and theoretical and methodological substantiation of the concept of «rule of law» were done out; the analysis of the category «the legality», its concept and content; the commonality and difference in the scope of the concepts of «rule of law» and «legality» are substantiated; the

correlation between «rule of law» and «legality» with adjacent categories is considered; the place, prospects and traditions of application of the principles of «rule of law» and «legality» in the legal system of Ukraine and in world practice are determined; the role and importance of interpreting the law for ensuring the principles of the rule of law and the legality are established; the practice of applying certain elements of the rule of law principle in the decisions of the ECHR has been analyzed.

ЗМІСТ

	Стор.
ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА І ВЕРХОВЕНСТВО ЗАКОНУ ЯК ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ДЕРЖАВИ	
1.1. Верховенство права (теоретико-методологічне обґрунтування)	8
1.2. Верховенство закону як гарантія режиму законності: поняття і зміст	15
1.3. Верховенство права і верховенство закону та інші суміжні категорії («правова держава», «принцип законності», «принцип справедливості», «принцип рівності»)	22
Висновки до розділу 1	32
РОЗДІЛ 2. СПІВВІДНОШЕННЯ ПРИНЦИПІВ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ТА ВЕРХОВЕНСТВА ЗАКОНУ	
2.1. Принципи верховенства права і верховенства закону в Україні та світі: традиції, сучасні стандарти та перспективи	34
2.2. Спільність та відмінність в обсягах понять «принцип верховенства права» та «принцип верховенства закону»	38
2.3. Теорія правової законності	46
Висновки до розділу 2	65
РОЗДІЛ 3. РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПІВ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ТА ВЕРХОВЕНСТВА ЗАКОНУ В УКРАЇНІ	
3.1. Роль і значення тлумачення закону для забезпечення принципів верховенства права та верховенства закону	67
3.2. Окремі елементи принципу верховенства права у рішеннях ЄСПЛ	82
Висновки до розділу 3	101
ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ	102
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	106

ВСТУП

Актуальність теми. Ідеали верховенства права на сьогоднішній день, є основоположними для сучасних правових держав у всьому світі. Наприклад для країн Заходу верховенство права традиційно є однією з найбільших демократичних цінностей.

Верховенство права давно є одним з основоположних принципів при створенні міжнародно-правових актів, особливо тих що присвячуються правам та свободам людини. Україна також не залишається осторонь цієї безпрецедентної підтримки ідеалу верховенства права. На його адресу лунають панегірики з вуст державних і політичних діячів України, без нього не обходиться жодна програма численних політичних партій, він широко використовується у законодавчій практиці, в наукових працях вітчизняних правознавців, політологів, філософів, соціологів, представників інших галузей гуманітарного знання. Все частіше верховенство права як фундаментальний принцип фіксується у актах національного законодавства.

Принципу верховенства права в системі національного законодавства України відведене одне з провідних місць, адже цей принцип зафіксовано в самому тексті найвищого законодавчого акту нашої держави – Конституції України. Стаття 8 Конституції України декларує, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Також необхідно зазначити, що Україна є чи не єдиною державою у світі, в конституції якої є положення не тільки про верховенство права, а й положення про правову державу.

Як відомо на сьогоднішній день наша держава перебуває на шляху до розбудови дійсно правової, демократичної держави. Однак такі процеси ставлять перед нами цілу низку питань, ігнорування яких поставить під сумнів ефективність державотворчих процесів, що сьогодні відбуваються в нашій державі. Одним з таких питань, на нашу думку, є встановлення єдиного, уніфікованого підходу до розуміння такої юридичної категорії як

«право» та встановлення чіткого розуміння таких категорій як «верховенство права» та «верховенство закону», а також роль та співвідношення цих інститутів при формуванні сучасної правової держави. Надзвичайна складність та багатогранність цих понять, як і самого права, визначає актуальність обраної теми дослідження.

Незважаючи на здобуття верховенством права сьогодні характеру глобального ідеалу і найвищої демократичної цінності, його поняття до цього часу залишається сутнісно спірним. Відсутня єдність у його розумінні як в Україні, так і серед західних правників. Вагомий внесок у розвиток сучасного розуміння змісту та значення таких юридичних категорій як «верховенство права» та «верховенство закону» зробили такі українські вчені як В.Б. Авер'янов, С.П. Головатий, В.О. Зайчук, М.І. Козюбра, А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, М.В. Кравчук, Д.М. Лук'янець, В.Ф. Погорілко, П.М. Рабінович, А.О. Селіванов, О.Ф. Скакун, В.Ф. Сіренко, Ю.М. Тодика, О.В. Цельєв, В.М. Шаповал, Ю.С. Шемшученко та ін. Власне, ідеї цих видатних науковців стали теоретичною основою магістерської роботи.

Мета і завдання дослідження. Мета магістерської роботи полягає в комплексному аналізі теоретичних підходів до розуміння таких правових понять як «верховенство права» та «верховенство закону», та їх співвідношення.

Досягнення поставленої мети зумовило необхідність вирішення таких завдань:

– здійснити дослідження та провести теоретико-методологічне обґрунтування такого юридичного концепту як «верховенство права» та його походження;

– провести аналіз правової категорії «верховенство закону», дослідити її поняття та зміст;

– обґрунтувати спільність та відмінність в обсягах понять «принцип верховенства права» та «принцип верховенства закону»;

– дослідити кореляцію «верховенства права» і «верховенства закону» із суміжними категоріями («правова держава», «принцип законності», «принцип справедливості», «принцип рівності»);

– визначити місце, перспективи та традиції застосування принципів «верховенства права» і «верховенства закону» в системі права України та у світовій практиці;

– розглянути теорію правової законності в контексті дослідження принципів «верховенства права» і «верховенства закону»;

– встановити роль і значення тлумачення закону для забезпечення принципів верховенства права та верховенства закону;

– дослідити практику застосування окремих елементів принципу верховенства права у рішеннях ЄСПЛ.

Об'єктом дослідження є принципи правової і соціальної держави.

Предметом дослідження є «верховенство права» та «верховенство закону» в національній та міжнародній сфері застосування, їх співвідношення, законодавче забезпечення, а також теоретичні, методичні та практичні аспекти їх застосування.

Методологічною основою дослідження є сукупність методів, таких як: історичний, принцип об'єктивізму, що дозволив уникнути одностороннього, суб'єктивного сприйняття інформації, системно-структурний, порівняльно-правовий, логіко-юридичний. Використані також такі методи дослідження, як теоретичний аналіз, синтез, абстрагування, конкретизація, моделювання.

Теоретичною основою дослідження є праці вітчизняних і зарубіжних учених з питань тлумачення та застосування принципів «верховенство права» та «верховенство закону».

Наукова новизна одержаних результатів. Найсуттєвішими результатами дослідження, є такі положення та висновки, які набули поглиблення та подальшого розвитку і виносяться на захист:

по-перше, зміст принципу верховенства права розкривається у його складових, тільки за неухильного і послідовного втілення яких можливе його утвердження. До них належать: повага до прав і свобод людини; рівноправність та рівність усіх перед законом; верховенство Конституції; розподіл влади; законність; заборона державного свавілля; юридична визначеність; пропорційність між метою і засобами її досягнення; незалежність суду і суддів тощо;

по-друге, суть принципу верховенства закону полягає в тому, що він означає провідну роль закону в правовій системі, зокрема, системі джерел права, його вищу юридичну силу відносно інших нормативних актів. Тому принцип верховенства закону скоріш мислиться як складова принципу верховенства права і як гарантія законності передбачає дотримання таких вимог: обов'язкова нормативна урегульованість законами суспільних відносин, ефективна діяльність спеціальних органів, на яких покладений обов'язок щодо контролю за дотримання законів, притягнення до юридичної відповідальності за порушення гарантованих норм;

по-третє, верховенство права і верховенство закону увібрали у себе досвід розвитку суспільних відносин протягом усієї історії людства, і продовжують вбирати, тому вони є поняттями динамічними, які постійно перебувають у певному русі, спрямованому на постійне покращення і вдосконалення, що постійно підтверджує практика Європейського суду з прав людини;

по-четверте, аналіз практики і правових позицій ЄСПЛ свідчить, що принцип верховенства права є основоположним принципом, на основі якого ґрунтується більшість, якщо не вся, кількість рішень Європейського Суду з прав людини. При цьому, основними є щонайменше дві основні вимоги щодо принципу верховенства права: перша стосується «якості» закону, а друга – принципу юридичної визначеності.

Практичне значення роботи полягає в тому, що сформульовані в роботі пропозиції і висновки поглиблюють і узагальнюють наукові

дослідження принципів верховенства права і верховенства закону і можуть бути використані при викладанні навчальних дисциплін: «Теорія держави і права», «Проблеми теорії держави і права», «Актуальні проблеми загальнотеоретичної юриспруденції», «Філософія права» та ін., а також можуть бути корисними в подальших теоретико-правових наукових дослідженнях.

Апробація результатів магістерської роботи. Основні результати наукового дослідження були обговорені на конференціях (I міжнародна студентська наукова конференція «Правова система України в умовах європейської інтеграції: погляд студентської молоді», Міжнародна юридична науково-практична конференція «Правовий розвиток суспільства і держави: традиції та новації»). Тези доповідей були опубліковані:

1) Дмитренко Т. Верховенство права та верховенство закону: проблеми співвідношення/ Тарас Дмитренко// Правова система України в умовах європейської інтеграції: погляд студентської молоді: Збірник тез доповідей I міжнародної студентської наукової конференції. Секція 1-2, м. Тернопіль, ТНЕУ, 2-3 квітня 2017 року. – Т.: Вектор, 2017. – С.44-47.

2) Дмитренко Т. Верховенство закону як гарантія режиму законності: поняття і зміст/ «Правовий розвиток суспільства і держави: традиції та новації»: збірник матеріалів Міжнародної юридичної науково-практичної конференції «Актуальна юриспруденція», м. Київ, 07 грудня 2017 року. Тези наукових доповідей. – Київ: «Артек», 2017. – С. 16-18.

Структура та обсяг роботи. Магістерська робота викладена на 116 сторінках друкованого тексту, складається із вступу, трьох розділів, висновку, списку використаних джерел (105 найменувань).

РОЗДІЛ 1.

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА І ВЕРХОВЕНСТВО ЗАКОНУ ЯК ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ДЕРЖАВИ

1.1. Верховенство права (теоретико-методологічне обґрунтування)

Стаття 8 Конституції України стверджує, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права. При цьому важко знайти того, хто зможе заперечити усю важливість, користь і значимість цього принципу в системі національного законодавства України.

Професор Р. Алексі наголошує на тому, що з актом прийняття конституції неминує пов'язана претензія на правильність. Творець конституції допустить перформативну суперечність, якщо за змістом здійсненого ним акту — видання конституції — зазначена претензія заперечується, хоча сам факт прийняття конституції включає її [21, с. 45].

Р. Алексі вважає, що такою претензією є насамперед претензія на справедливість. Проте, на нашу думку, його теза цілком може бути використана також щодо верховенства права: конституція не може проголошувати свавілля, тиранію і безлад як альтернативу верховенству права. Крім того, подібне становище може бути пояснено тим, що відданість цьому принципу — загальноприйнята в усьому світі міра легітимності уряду [66, с. 10].

Верховенство права поряд із демократією та правами людини входить до «триптиху» цінностей правової системи Ради Європи [25, с. 131], проголошується як універсальна європейська цінність у преамбулі Договору про Європейський Союз [3]. Отже, можна стверджувати, що негативне ставлення з боку будь-якого суб'єкту українського суспільства до цього принципу є щонайменше нелогічним, тому неперспективним.

Для того, аби дати будь-яку оцінку такому правовому поняттю як «верховенство права», необхідно, на наш погляд, для початку визначити саме поняття «право» з його ознаками та властивостями.

Як відомо, термін «право» не має єдино-визнаного тлумачення. Це пояснюється тим, що науковці різних часів мали власне бачення змісту поняття «право», відповідно до їхніх реалій життя і тогочасних культур.

Поняття «право» є основоположним для категоріального апарату правової науки, оскільки має важливе значення для методології будь-якого дослідження. Зважаючи на те, що від праворозуміння залежить понятійний апарат, а також визначається діяльність суб'єктів правових відносин, праворозуміння є основоположним аспектом усієї проблематики сучасної теорії права.

Як зазначає В. Бабкін, праворозуміння - це наукова категорія, яка відображає результат процесу пізнання сутності права [24, с. 4].

Однією з основних є теза про те, що право - це система норм (правил поведінки) і принципів, встановлених або визнаних державою, що застосовуються у якості регуляторів суспільних відносин, формально закріплюють міру свободи, справедливості та рівності у відповідності до суспільних, групових та індивідуальних інтересів населення країни.

Особливими ознаками права є:

1. Вираження міри свободи, рівності та справедливості означає, що право втілює основні права та свободи людини, визнані у світовому співтоваристві. Право є певною мірою свободи та рівності людей, встановленою державою так, щоб свобода одного суб'єкта не посягала на свободу іншого. Тому відповідною мірою такої свободи є справедливість. У праві свобода трансформується в суб'єктивні права, які обмежені обов'язками.

Справедливість - це певна рівновага інтересів між владою і громадянином, споживачем та виробником, продавцем і покупцем, тощо. Тобто, це певний баланс інтересів між суб'єктами права. Справедлива міра свободи характеризує зміст права.

Найвище суспільне призначення права - це забезпечення свободи в суспільстві на основі правової справедливості.

З формальної точки зору, право - це міра свободи та справедливості, яка фактично захищена в цьому суспільстві.

2. Нормативність права виявляє суть і призначення права. За допомогою відповідних норм право регулює різноманітні відносини, що виникають в суспільстві. Право тут слугує інструментом реалізації політики держави, способом організації її управлінської діяльності. У нормативності є одна визначна риса: право виражається в нормативних узагальненнях (загальні дозволи, загальні заборони, загальні зобов'язання), які встановлюють межі досягнутої свободи, межі між свободою і несвободою на певному ступені суспільного прогресу [84, с. 95].

3. Формальна визначеність права має на увазі чіткість, логічність, однозначність та стислість формальних правових приписів, виражених у різноманітних законодавчих актах. Вираження норм у законах, інших нормативних актах, встановлення формальної рівності - це основна ознака формальної визначеності права.

4. Системність права полягає в тому, що право - це не тільки сукупність принципів і норм, а їх логічна система, де всі елементи взаємопов'язані та взаємоузгоджені. Системність права забезпечується законодавством. Лише системне, несуперечне право, яке виражає свою сутність через принципи, здатне виконати завдання, що постають перед ним.

5. Вольовий характер права, вираження в ньому суспільних, групових і індивідуальних інтересів означає, що в праві проявляється та втілюється воля, змістом якої є інтерес. Розуміння волі в праві виключає зведення права до знаряддя насильства, засобу придушення державою індивідуальної волі [85, с. 152].

6. Загальнообов'язковість права полягає в тому, що визначені норми поведінки є загальними та обов'язковими для всіх суб'єктів права. Загальнообов'язковість праву надає те, що в ньому виражаються узгоджені інтереси всіх учасників відносин.

На нашу думку, саме через ці ознаки краще всього можна тлумачити поняття «право», що дасть нам можливість більш ефективно дослідити зміст і складові принципу верховенства права.

Перше тлумачення принципу верховенства права відбулось у науковій праці відомого англійського науковця Альберта Венна Дайсі «Вступ до науки конституційного права» Він, зокрема, зауважив, що для досягнення максимального ефекту від застосування ідеї верховенства права необхідно розрізняти три близькі за своєю суттю концепції:

1) панування права: людина може бути притягнута до відповідальності в разі прямого порушення закону у передбаченому законом порядку та в суді загальної юрисдикції;

2) верховенства права: кожна людина, незалежно від посади і становища в суспільстві, рівна перед законом;

3) панування духу законності: відповідність змісту Конституції принципу верховенства права на основі загальних конституційних принципів (наприклад, право на особисту свободу, на публічні збори), які є результатом судових рішень, що визначають права індивідів у окремих справах, розглянутих судами [66, с. 76].

Доктрину верховенства права А. Дайсі вибудовано на трьох основних ідеях:

1) право протистоїть деспотичній владі. Тільки в разі порушення певною особою закону, суд призначає їй покарання у встановленому законом порядку. Уряди не повинні мати широких дискреційних повноважень, які обов'язково мають бути частково обмеженими;

2) кожна людина має бути рівною перед законом незалежно від посади і соціального статусу;

3) основним джерелом права є не норми конституції, а природні права людини. Кожна людина в суспільстві повинна мати права та свободи, які дозволять їй робити все, що вона бажає. Якщо її права порушено, вона має право на судовий захист [18, с. 102].

Сучасні науковці традиційно приділяють багато уваги дослідженню змісту принципу верховенства права в правових системах різних держав. Важливе значення концепції та принципів верховенства права для розвитку дійсно демократичної і правової держави засвідчує той факт, що саме цей принцип закріплюється на рівні конституції у національному законодавстві багатьох держав.

Відомий науковець і дослідник Ж. Зіллер слушно зазначає: «Концепції правової держави, законності та верховенства права розвивалися в різних країнах, проте, не будучи ідентичними, разом передбачають підкорення адміністративному праву, а отже, судовому контролю». На цьому, переконаний він, ґрунтується адміністративне право в усіх країнах Західної Європи у ХХ столітті [37, с. 113].

З'ясовуючи зміст концепції верховенства права, варто звернути увагу, що на сьогоднішній день існує багато розбіжностей із приводу його визначення та тлумачення. Тому доцільно звернутися до доповіді Європейської комісії за демократію через право (Венеціанська Комісія), що вказує на такі обов'язкові елементи верховенства права, як:

- 1) законність, у тому числі прозорість, підзвітність і демократичний порядок ухвалення законів;
- 2) правова визначеність, яка передбачає легкість та доступність з'ясування змісту права і забезпечену юридичними засобами можливість скористатися цим правом у нормативно регламентованих ситуаціях;
- 3) заборона державного свавілля, у тому числі обмеження дискреційних повноважень органів держави, обґрунтованість їх рішень, публічність інформації щодо державної влади;
- 4) ефективний доступ до правосуддя в незалежних і неупереджених судах, судовий контроль за законністю та конституційністю актів державної влади, функціонування незалежної адвокатури, виконання рішень судів;
- 5) дотримання прав людини, передусім гарантованість права на ефективний засіб правового захисту, на справедливий суд, на розгляд справи

компетентним суддею, право бути вислуханим, презумпція невинуватості, заборона зворотної дії норм права, крім тих, що скасовують чи пом'якшують юридичну відповідальність;

б) недискримінація і рівність перед законом, що передбачає відсутність законів, які містять дискримінаційні положення відносно певних осіб або їх груп або закріплюють правові привілеї, заборону дискримінаційного тлумачення або застосування закону [4].

Отже, підкреслимо, що принцип верховенства права має усі якості, аби бути загальним основоположним інструментом для інтеграції правових систем. Необхідно зазначити, що хоча вищезгаданий принцип належить до категорії понять, значення яких до кінця не уніфіковане, оскільки він наповнюється різним змістом у кожній правовій системі в міру її розвитку, проте його основа незмінна - права людини та їх реальне забезпечення [53, с. 146].

Розквіт ідеї верховенства права, її визнання та застосування припав на середину ХХ століття, коли цей принцип знайшов своє закріплення у текстах багатьох міжнародно-правових актів, різноманітних договорів, хартій, декларацій та угод таких всесвітньо відомих організацій як ООН, ЄС, Рада Європи, ОБСЄ тощо.

Сучасні європейські дослідники внесли вагомий вклад для розуміння значення принципу верховенства права, однак не можна розглядати їхні вчення у розриві з практикою вітчизняних науковців, адже вітчизні науковці зробили не менше. Серед українських вчених, чий внесок у розвиток вітчизняних уявлень про зміст принципу верховенства права та його значення є вагомим, слід зазначити В.Б. Авер'янова, С.П. Головатого, В.О. Зайчука, В.М. Кампо, М.І. Козюбру, А.М. Колодія, В.В. Копейчікова, М.В. Кравчука, Д.М. Лук'янця, В.Ф. Погорілка, П.М. Рабіновича, А.О. Селіванова, В.Ф. Сіренка, Ю.М. Тодику, В.М. Шаповала, Ю.С. Шемшученка та ін.

Наприклад В.М. Шаповал зазначає, що про принцип верховенства права йдеться у конституціях, зокрема, Білорусі, Македонії, Хорватії, але тільки в Конституції України йдеться і про верховенство права (ст. 8), і про правову державу (ст. 1). Ці поняття є великою мірою синонімічними, та все ж таки поняття «верховенство права» більше характеризує правопорядок, який існує в державі. А поняття «правова держава» більше характеризує саму державу, її органи, їх організацію та функціонування [70, с. 5].

Одним з найважливіших аспектів застосування принципу верховенства права розглядалася проблема забезпечення верховенства права у сфері виконавчої влади. «І це цілком зрозуміло, адже, - як відмітив у своїй доповіді професор В.Б. Авер'янов, - саме виконавча гілка державної влади найбільш наближена до людини; це гілка влади, з якою у людини відбуваються найчастіші контакти з приводу задоволення різноманітних суб'єктивних прав і законних інтересів особи» [20, с. 7].

Доволі цікавою і незвичною для національної правової науки є позиція П.М. Рабіновича, який відзначає, що «під верховенством права слід розуміти всезагальну роль права у стосунках між усіма учасниками суспільного життя, у життєдіяльності державних і недержавних організацій, соціальних спільностей, груп, об'єднань, усіх людей» [62, с. 9].

М.І. Козюбра стверджує, що принцип верховенства права може бути розкрито тільки за умови дотримання певних гносеологічних позицій щодо права: по-перше, повинно мати місце розрізнення права і закону; по-друге, право слід розглядати не як акт державної влади, а як соціальний феномен, пов'язаний з такими категоріями, як справедливість, свобода, рівність, гуманізм; по-третє, право має розглядатися у нерозривній зв'язці з правами людини [39, с. 163].

Підсумовуючи, відзначимо, що принцип верховенства права потрібно розглядати як фундаментальний правовий принцип, сучасне розуміння якого утворювалось під впливом глобалізаційних, міжнародних та європейських інтеграційних процесів та який за своїм змістом є сукупністю конкретних

вимог. Принцип верховенства права виступає основоположним принципом для розбудови правових систем сучасності.

1.2. Верховенство закону як гарантія режиму законності: поняття і зміст

Верховенство закону та повага людської особистості лежать, як наголошується в Паризькій хартії для нової Європи, в основі демократії і є одними з основних принципів демократичної правової держави.

Верховенство закону є однією з ознак правової держави та означає, що головні правові відносини суб'єктів права регулюються законом не взагалі юридично, а саме вищими законодавчими актами країни, прийнятими відповідними органами.

Верховенство закону можна трактувати як вимогу законності й одну з ознак дійсно правової держави. Тому саме цим принципом повинні керуватись усі суб'єкти владних повноважень при реалізації їхніх функцій. Дотримання даного принципу зокрема охоплює такі основні моменти:

а) істотність законодавства - законодавство повинно бути присвячене дійсно вирішальним і корінним питанням життя країни;

б) повнота законодавства - у законах повинні бути з максимальною точністю урегульовані всі питання, що потребують законодавчого рішення;

в) недоторканість законодавства - суворе дотримання вищої юридичної чинності закону, у тому числі неприпустимість видання актів, що суперечать закону;

г) досконалість законодавства по його утриманню - його усталеність, систематичне відновлення й ін.;

д) культура законодавства (юридична досконалість) - його кодифікованість, широке застосування досягнень юридичної техніки, що забезпечує правильне й однакове розуміння законів [64, с. 28].

Також верховенство закону означає його всезагальність (поширення норм закону на всіх суб'єктів правовідносин), повний обсяг дії закону у просторі (на території всієї країни), в часі і за колом осіб.

Недотримання норм конституції, зневага та невиконання закону забезпечують зручну атмосферу для різноманітних зловживань, сваволі і злочинів. Це стимулює ріст злочинності. Саме тому формування дійсно правової держави пов'язане, перш за все, з верховенством закону і режимом законності. Тому для цього необхідно, щоби законодавчі акти, а в першу чергу конституція, мали значення безпосередньо чинного права. Однак, при всій значимості законів і режиму законності для держави, необхідно усвідомлювати, що законодавчі акти не можуть бути зведеними лише до інституційно-правового рівня, адже в цьому разі у форму закону може бути оформлене будь-яке державне свавілля, яке не має під собою будь-якого об'єктивного права. Яскравим прикладом такого свавілля можна вважати січневі закони часів Революції Гідності в Україні.

Зважаючи на вищевказане, ми не можемо уявити таку правову державу, в законах якої не було б конкретизовано основні принципи та права людини. Саме в цьому, на нашу думку, особливу роль виконує конституція як основний закон держави. Адже саме в основному законі мають бути зафіксовані основоположні принципи та механізми їх реалізації. Саме це зможе забезпечити такий правовий режим, за якого свавілля з боку державно-владних інституцій стане неможливим, а також унеможливить створення законодавства, що порушує або обмежує права людини.

Однак, необхідно відзначити, що панування вищезазначених принципів, повинно забезпечуватися не тільки правотворчою діяльністю, а й правозастосовчою.

У сучасній правових державах вищою і найбільш поширеною формою вираження та організації захисту прав людини є закон. Саме у законах держава встановлює загальнообов'язкові норми поведінки суб'єктів правовідносин, що враховують об'єктивні потреби сучасного суспільства.

Необхідно зазначити, що правові закони завжди базуються на засадах рівності та справедливості. Саме тому закон, наділений вищою юридичною силою і всі інші підзаконні правові акти повинні відповідати нормам та принципам закону. Якщо закони регулюють найбільш важливі сторони суспільного життя, то підзаконні акти, як правило, лише конкретизують деякі положення законів, однак ні в якому разі не змінюють і не замінюють норм самого закону.

Як уже зазначалось, основний закон держави - це Конституція. У ній сформульовані основні правові принципи державного і суспільного життя. Конституція закріплює загальну правову модель суспільства. Тому їй має відповідати усе поточне законодавство, і ніякий інший правовий акт не може їй суперечити.

Верховенство закону, і перш за все Конституції, створює міцний режим правової законності, стабільність справедливого правового порядку в суспільстві [30, с. 182].

Говорячи про правову державу ми маємо на увазі таку державу, в якій забезпечена правова стійкість, стабільність Конституції, унеможливлені її постійні зміни, доповнення та оновлення. Тобто забезпечений жорсткий механізм її зміни, адже за його відсутності конституція перестає бути основним законом держави.

Важливим є те, що, аналізуючи такий принцип як верховенство закону, ми не можемо не розглянути таке юридичне поняття як «режим законності».

Режим законності – це така морально-політична атмосфера, за якої у суспільному житті домінують ідеї права, гуманізму, справедливості.

Право реальне тільки тоді коли воля владних органів, викладена в законі, реалізується у поведінці суб'єктів, які виконують закон, застосовують його шляхом вступу у договірні відносини, втілюється у поведінці суддів та інших посадових осіб тощо. Закон живий лише у тому разі, коли він реалізується, впливає на відносини суб'єктів права, на свідомість і поведінку людей. Ця сторона права пов'язана з дієвістю закону і характеризується

поняттям законність. Саме законність відображає загальний принцип відношення суспільства до права в цілому. Зміст законності пов'язаний як з поведінкою суб'єктів, що реалізують право, так і з функціонуванням державних органів, які забезпечують його формування, реалізацію і захист.

Виходячи з цього, логічним є найбільш поширена дефініція поняття законність. Законність – це комплексне політико-правове явище, яке відображає правовий характер організації суспільно-політичного життя, органічний зв'язок права і влади, права і держави. У широкому соціально-політичному розумінні законність – це режим суспільно-політичного життя. Законність – це режим (стан) відповідності суспільних відносин законам і підзаконним нормативно-правовим актам держави, який утворюється в результаті їх неухильного виконання всіма суб'єктами права [76, с. 306].

Як і будь-якій правовій категорії, поняттю законність властиві особливі ознаки та зміст. Особливими рисами, що характеризують зміст поняття законність, є:

- 1) невіддільність від загальнообов'язкового права;
- 2) метод державного керівництва суспільством – шляхом прийняття нормативно-правових актів і забезпечення їх реалізації;
- 3) принцип діяльності держави.

Основними ознаками законності у правовій державі називають: неухильне дотримання і виконання нормативно-правових актів всіма суб'єктами права; верховенство закону щодо всіх інших правових актів; послідовна боротьба з правопорушеннями і невідворотність юридичної відповідальності за їх вчинення.

Основними вимогами законності є:

- 1) реалізація ідеї верховенства права в повсякденному житті суспільства та держави. Законність вимагає, щоб при загальній регламентації суспільних відносин зміст законів, підзаконних нормативно-правових актів завжди відповідав ідеї права;

2) верховенство закону. Будь-яке видання чи зміна норм права, що суперечать закону, є порушенням режиму законності. Верховенство закону означає також і те, що нормативно-правові акти повинні прийматися та реалізовуватись у встановлених законом порядку і формі та з дотриманням усіх визнаних принципів;

3) рівність суб'єктів права перед законом. У всіх суб'єктів суспільних правовідносин повинен бути рівний обов'язок виконувати правові приписи, в рівних умовах всі суб'єкти повинні мати рівні права і не мати привілеїв, всі права повинні бути однаково захищені;

4) виконання правових актів всіма суб'єктами права;

5) забезпечення реалізації прав і свобод громадян. Ця вимога передусім звернена до компетентних органів владних повноважень

6) належне, правильне та ефективне застосування права державними органами;

7) послідовна боротьба з порушеннями права;

8) недопущення свавілля у діяльності посадових осіб [74].

Виходячи з цього, законність полягає не тільки у дотриманні правових норм всіма суб'єктами суспільно-правових відносин, а й послідовній та невідворотній боротьбі з правопорушеннями і свавіллям у діяльності посадових осіб, у забезпеченні порядку та організованості в суспільстві.

Незаперечним є те, що законність нерозривно пов'язана із законодавством. Оскільки законність полягає у реалізації чинних законодавчих актів, вона є наслідком їх існування. Законодавство само по собі - це нормативна база законності, але законодавство є правовим тільки у тому випадку, коли воно забезпечує потреби соціального розвитку. З цього випливає, що закон дієвий тільки тоді, коли він є правовий і виконується.

І нарешті, режим законності повинен бути захищений надійною системою гарантій для його ефективного функціонування. Гарантії законності – це упорядкований механізм захисту що складається із загальних умов і спеціальних засобів, які забезпечують режим законності [74].

Загальні умови законності – це такі об'єктивні умови суспільного життя, за яких забезпечується реалізація правового регулювання, а саме: економічні умови – стан економічного розвитку суспільства, організація системи господарювання тощо; політичні умови – міцна державна влада (тобто стійка, легітимна, яка має підтримку суспільства, здатна забезпечити реалізацію прийнятих правових приписів); ідеологічні умови – рівень політичної правової і загальної культури населення, повага до права, закону; соціальні умови – життєвий рівень населення, його зайнятість, вартість життя, соціальних послуг. Міцна законність можлива тільки в умовах соціальної стабільності, впевненості громадян у недоторканості своїх соціальних прав і свобод. Правовою умовою законності є те, що чинне законодавство має бути повним, якісним, стабільним, забезпечуватися належним рівнем юридичної техніки, охорони.

Спеціальні (або юридичні) засоби забезпечення законності – це організаційні та юридичні засоби, призначення яких полягає виключно у забезпеченні законності. Серед основних юридичних гарантій, за однією з популярних класифікацій, виділяють такі [74]:

- 1) засоби виявлення правопорушень – діяльність поліції, прокуратури, органів розслідування та інших;
- 2) засоби запобігання правопорушенням – закріплені у законі засоби, які дозволяють запобігти можливим правопорушенням (наприклад, припинення трудового договору з ініціативи власника можливе тільки за згодою профспілкового органу);
- 3) засоби припинення правопорушень – затримання, арешт, обшук, скасування незаконних актів тощо;
- 4) засоби захисту і відновлення порушених прав, усунення наслідків правопорушення (аліменти, віндикація);
- 5) юридична відповідальність – покарання осіб, винних у скоєнні правопорушення;

б) процесуальні гарантії – закріплені права і свободи можуть бути реалізованими лише за наявності відповідного процесуального забезпечення;

7) правосуддя – діяльність судів

Також юридичні гарантії законності можуть бути класифіковані за такими критеріями [76, с. 308]:

1) за безпосередніми цілями: превентивні (запобіжні) – спрямовані на запобігання правопорушенням; такі, що припиняють, – спрямовані на припинення виявлених неправомірних дій; такі, що відновлюють, – спрямовані на усунення чи відшкодування негативних наслідків правопорушень; штрафні – спрямовані на покарання правопорушників;

2) за суб'єктами застосування гарантій: парламентські; президентські; судові; прокурорські; муніципальні; адміністративні; контрольні;

3) за видами юридичної діяльності (за основними стадіями реалізації права): правотворчі; правороз'яснювальні; правозастосовні; правореалізаційні;

4) за статусом у правовій системі: а) нормативно-документальні – норми права, інтерпретаційні акти загального характеру, правозастосовні акти, які спеціально спрямовані на забезпечення та охорону законності; б) діяльнісні – відображають діяльність певних суб'єктів щодо застосування правових норм, реалізації нормативних та правозастосовних актів, які гарантують законність.

До міжнародних гарантій відносяться: діяльність міжнародних організацій, спеціалізованих органів ООН з контролю за дотриманням прав людини в різних країнах; право громадян звертатися в міжнародні органи за захистом своїх порушених прав.

Отож, зміцнення режиму законності, закріплення і реалізація принципу верховенства закону, залишається актуальним завданням, бо це одна з ключових категорій правової держави.

Верховенство закону як юридична гарантія законності передбачає дотримання таких вимог: обов'язкова нормативна урегульованість законами суспільних відносин, ефективна діяльність спеціальних органів, на яких покладений обов'язок щодо контролю за дотримання законів, притягнення до юридичної відповідальності за порушення гарантованих норм.

1.3. Верховенство права і верховенство закону та інші суміжні категорії («правова держава», «принцип законності», «принцип справедливості», «принцип рівності»)

Як ми встановили, принципи верховенства права і верховенства закону є надзвичайно важливими для розбудови правової держави, однак їх, на нашу думку, не можна розглядати у розриві з такими юридичними категоріями, як: «правова держава», «принцип законності», «принцип справедливості», «принцип рівності», адже вони мають дуже тісний зв'язок з вищевказаними принципами.

Принципи законності — це певна система положень та ідей, що визначають природу законності, її місце у системі соціальних відносин та у системі інших правових категорій. Вони обумовлені закономірностями суспільного розвитку, є одним з способів формування мотивів правомірної поведінки та переконання суб'єктів правовідносин з приводу необхідності дотримання законів, опосередковано урегульовують суспільні правовідносини, сприяють дотриманню та виконанню правових норм суб'єктами правовідносин.

Сучасна юридична наука обґрунтовує наявність багатьох принципів законності та, на нашу думку, найважливішими з них є наступні:

1. Принцип єдності. Суть цього принципу полягає у забезпеченні єдиного чіткого розуміння законів та інших нормативних актів. Тобто забезпечує єдине тлумачення цих актів та гарантує рівні можливості щодо їх застосування. Цей принцип:

- забезпечує єдину націленість законності у сфері правотворчості та правореалізації у межах території держави;
- встановлює вимогу загальнодержавного розуміння змісту та ролі закону на всій території держави;
- забезпечує можливість врахування у нормативних документах особливостей певної територіальної одиниці держави, які можуть мати історичний, природний, кліматичний, етнокультурний характер;
- передбачає єдине розуміння і застосування законів на всій території держави;
- зумовлює єдність правового регулювання аналогічних суспільних відносин;
- виводить єдині критерії оцінки поведінки учасників суспільних відносин з точки зору її правомірності чи протиправності [81].

2. Принцип загальності законності забезпечує рівність у правах та обов'язках всіх суб'єктів. Зміст цього принципу формують наступні положення:

- всі посадові особи зобов'язані дотримуватись норм закону, незалежно від їх службового становища та місця у системі посадової діяльності;
- усі громадяни держави є рівними перед законом, незалежно від їх соціального походження, національних, релігійних, расових чи статевих ознак;
- закон повинен виконуватись будь-яким суб'єктом, незалежно від наявності чи відсутності громадянства;
- рівна можливість користуватися матеріальними, політичними та культурними благами;
- неможливість існування виключень із загальних правил дотримання закону;
- рівна відповідальність суб'єктів суспільних відносин за порушення закону [81].

3. Принцип гарантованості прав та свобод громадян забезпечує їхнє конституційне закріплення і гарантування. Також цей принцип забезпечує відповідність національних норм права міжнародно-правовим. Зміст цього принципу полягає у:

- закріпленні прав та свобод громадян системою нормативно-правових актів;
- відповідності проголошених прав і свобод міжнародним стандартам;
- наявності універсального характеру прав і свобод, необхідних для цивілізованого життя людини;
- створенні засобів реалізації декларованих прав і свобод, що складають поняття механізму;
- закріпленні конституційного обов'язку держави щодо захисту прав та свобод людини і громадянина;
- єдності прав та обов'язків суб'єктів, коли право одного є межею свободи іншого, а обов'язок визнається основною гарантією реалізації суб'єктивного права;
- неможливості використання прав і свобод громадян проти державного ладу та інтересів суспільства [81].

4. Доцільність полягає у тому, що суб'єктам правовідносин надано можливість приймати найбільш ефективні рішення у межах правового поля. Цей принцип впливає з цінності права в житті суспільства як засобу забезпечення порядку. Він:

- забезпечує можливість вибору із передбачених законом прав того варіанта поведінки, який найбільш повно задовольняє суб'єктивні інтереси;
- встановлює засоби правового впливу, забезпечує найдоцільніший шлях досягнення мети правового регулювання;
- забезпечує неможливість виправдання порушень закону доцільністю;

— створює умови для визначення відповідності законоположення змінам у суспільному житті чи вимогам суспільства;

— запроваджує правило, відповідно до якого положення закону, які скасовані чи не змінені у встановленому порядку, повинні виконуватись всіма суб'єктами без виключень [81].

6. Принцип не відворотності покарання полягає в тому, що жодне правопорушення не повинно залишатись непоміченим, а винні мають нести справедливе покарання у відповідності до норм та порядку, передбаченого законом. Зміст цього принципу складають наступні положення:

— справедливість покарання, тобто його відповідність вчиненому правопорушенню;

— неможливість призначення декількох покарань за скоєне правопорушення;

— неможливість застосування до правопорушника інших, ніж передбачені правом, засобів впливу, а також засобів, що принижують особистість та гідність людини;

— необхідність при призначенні покарання враховувати всі обставини справи, особистість правопорушника та фактори, що спричинили скоєння правопорушення;

— неможливість випадків звільнення правопорушника від відповідальності за будь-якими незаконними мотивами;

— визначення основною метою відповідальності перевиховання, а не покарання винного;

— можливість відповідальності лише за правопорушення. Ідеї чи переконання не є підставою відповідальності;

— індивідуалізація та адекватність покарання [81].

Усі вищенаведені положення формують таке комплексне поняття як «принцип законності». Однак наведений перелік є далеко не виключним, адже в юридичній літературі обґрунтовується можливість інших принципів законності. Реальність зазначених принципів гарантує їх функціонування як

ефективного, справедливого та гуманного режиму суспільно-політичного життя.

Найближчий за змістом принцип законності із принципом «верховенства закону», адже останній є гарантією і однією із домінант режиму законності.

Принцип справедливості – це основоположний, один з фундаментальних принципів права. Відома українська вчена в галузі права О. Скакун відносить справедливість до загальних принципів права та визначає її як «міру морально-правової домірності вкладеного та отриманого в усіх сферах життєдіяльності людини та їхнього правового забезпечення». Вона зазначає: «Принцип справедливості містить у собі вимогу відповідності між практичною роллю різних індивідів (соціальних груп) у житті суспільства та їхнім соціальним становищем, між їхніми правами та обов'язками, злочином і покаранням, заслугами людей та їхнім суспільним визнанням. Принцип справедливості є важливим при вирішенні конкретних юридичних справ (приміром, при визначенні міри кримінального покарання)» [82, с. 224].

У часи розквіту римського права (у кодифікації Юстиніана) можемо знайти визначення права, яке стверджує, що справедливість полягає у постійній та твердій волі віддавати кожному своє», тобто справедливість є певною правовою формулою, рівністю пропорцій або правових статусів.

Суть принципу справедливості полягає у відповідності, розмірності, або пропорційності між правами та обов'язками, правопорушенням і відповідальністю тощо. І він зовсім не співпадає за змістом з поняттям рівність. Справедливість як властивість права передбачає передусім недискримінаційний підхід, неупередженість. Т. Оноре у праці «Про право. Короткий вступ» наголошує, що справедливе застосування норм права потребує від тих, хто їх застосовує (поліція, судді, посадові особи), щоб вони були безсторонніми, вислуховували обидві або всі сторони, що причетні до справи, залишаючи осторонь особисті інтереси.

Однак найчастіше цей принцип згадується при вирішенні справ у формі судочинства. А саме, коли йдеться про захист основних цінностей людини і громадянина: життя, здоров'я, свободи, честі, гідності, а також прав власності та інших прав і свобод людини [23, с. 9].

Важливо зазначити, що даний принцип прямо чи дотично згадується у міжнародних документах, що отримали всесвітнє визнання. Наприклад, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, що була прийнята 4 листопада 1950 року, у статті 6, гарантує право на справедливий суд. Стаття 10 Загальної декларації прав людини (1948 рік) вимагає дотримання принципу справедливості при застосуванні кримінальних покарань. Стаття 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод проголошує, що «кожний має право на справедливий і публічний розгляд його справи впродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом...» [6].

Тобто, як ми бачимо, даний принцип закріплюється у багатьох міжнародно-правових актах, авторитет яких неможливо оспорити. Однак, цікавим є те, що хоча Україна і ратифікувала, більшість з цих документів, однак про «принцип справедливості» як такий, не йдеться ні в Конституції, ні в ЗУ «Про судоустрій і статус суддів». Конституція України не відносить принцип справедливості до основних принципів судочинства. В ЗУ «Про судоустрій і статус суддів» лише закріплено право на справедливий суд: кожному гарантується захист його прав, свобод та інтересів у розумні строки незалежним, безстороннім і справедливим судом, утвореним законом (ст.7) [16].

Але великим кроком вперед стало закріплення в ході нещодавньої конституційної реформи в галузі судочинства у ст. 129 Конституції України, що суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права. Це означає, що закони, якими оперують судді у своїй діяльності є апріорі справедливими і правовими, тобто такими, що відповідають загальним принципам права. Крім цього, принцип верховенства права

загадується в ЗУ «Про судоустрій і статус суддів»: «Суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України...» [16]. Очевидним є те, що в такому контексті принцип справедливості є похідним від принципу верховенства права, з яким вони утворюють тісний зв'язок.

Отже, виходячи з вищенаведеного, можна стверджувати, що принцип справедливості - це один з основних принципів права, і хоч на сьогоднішній день не існує чіткого визначення поняття «справедливості», яке носило б загальнообов'язковий та універсальний характер для всіх суб'єктів правовідносин, він є одним із основних регуляторів суспільних відносин, таким собі мірилом права.

У правозастосовчій системі принцип справедливості проявляється у вигляді певної гарантії рівності суб'єктів права перед нормами закону, чіткій відповідності покарання до вчиненого правопорушення. В цьому випадку принцип справедливості передбачає, що міра покарання повинна бути пропорційна вчиненому правопорушенню.

Як правова категорія справедливість є релятивним поняттям, таким собі віддзеркаленням соціальних реалій та процесів певного суспільства, відображає рівень його правової та культурної свідомості. Справедливість є таким собі індикатором в середині суспільства, що дає чітке уявлення про відповідність моделі держави до її фактичного стану в суспільстві. Без дотримання цього принципу неможлива розбудова дійсно правового, демократичного суспільства.

Нерозривно пов'язаний з принципом справедливості та принципом верховенства права - принцип рівності, адже ці принципи є похідними від природного права, тобто від права справедливості, тому складають собою основоположні принципи права і правової держави.

Принцип рівності теж нерозривно пов'язаний з принципом недопущення дискримінації, тобто недопущення переважання права одного над правом іншого. Чітке вираження принципу недискримінації наведе у статті 14 Конвенції про захист прав людини та основних свобод, яка передбачає: «Здійснення прав і свобод, викладених у цій Конвенції, гарантується без будь-якої дискримінації за ознакою статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного або соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження або інших обставин» [8]. Заборона дискримінації у даній конвенції, на нашу думку, є ні чим іншим, як прямим вираженням принципу рівності, що згадується в інших нормах Конвенції. Ця стаття доповнює та конкретизує такі положення, визначаючи перелік підстав, за якими розрізнення між особами є дискримінаційним при здійсненні ними прав та свобод, гарантованих Конвенцією.

Отже, можна стверджувати, що принцип рівності також є одним з фундаментальних принципів права, визнаний світовою спільнотою, нехтування яким унеможливить побудову дійсно демократичного суспільства і держави. З цих підстав принцип рівності також, разом з принципом справедливості, є складовою верховенства права.

Ще одне із суміжних понять, яке ми вважаємо за потрібне хоча б оглядово розкрити у нашій роботі, це «правова держава». Правова держава - це юридичне поняття, що означає таку державу, в якій забезпечуються умови для найефективнішого забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

Необхідно усвідомлювати, що поняття правової держави не є унітарним, а включає в себе цілий комплекс державних інститутів, що усувають або різко обмежують домінування політичної влади над демократією. Серед великого комплексу інститутів, характерних для розвинутої держави в умовах демократії, необхідно зазначити, зокрема, такі:

- 1) мандат народу на здійснення влади, насамперед шляхом формування представницьких органів, що виконують законодавчі і контрольні функції;
- 2) наявність муніципального самоврядування;
- 3) підпорядкованість усіх підрозділів влади закону;
- 4) незалежне і сильне правосуддя;
- 5) наявність державної влади в окремих блоках, включаючи виконавчу владу [87, с. 21].

Правова держава - це держава, в якій гарантується панування права, принципів верховенства права та верховенства закону, рівності та справедливості, гарантуються і захищаються права і свободи людини та громадянина, і де в саму модель держави закладений поділ влади на гілки та участь народу в здійсненні влади (безпосередньо або через представників).

Отже, можемо стверджувати, що правова держава – це держава, яка за допомогою правових інструментів реально забезпечує основні права і свободи людини, їхню охорону та захист. Тільки у правовій державі громадянин повинен бути наділений таким ж інструментами примусу владних органів до виконання норм закону, якими наділений сам владний орган. Тобто держави, в якій діє система стримувань та противаг між владою та громадою.

Ознаками правової держави вважаються:

1. Верховенство закону у всіх сферах життя суспільства. У системі правових цінностей вищою формою вираження, організації і захистів свободи людей є закон.
2. Діяльність органів правової держави базується на принципі поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову.
3. Взаємна відповідальність особистості і держави. Відносини між державою, як носієм політичної влади, і громадянином, як учасником її формування і здійснення, повинні будуватися на основах рівності і справедливості.

4. Реальність прав і свобод громадянина, їх правова і соціальна захищеність. У соціально-політичному житті свобода людини виступає як її право. Правова держава визнає за індивідом певну сферу свободи, за межі якої втручання держави недопустиме.

5. Правовий характер свободи індивіда проявляється в різних сферах суспільного життя. У сучасній демократичній державі об'єктивне право свободи втілюється в суб'єктивних правах особистості, різноманітних за своїм конкретним змістом. Але головне в них - це права індивіда на позитивні дії держави в його інтересах: право на недоторканість особистості, право на освіту, соціальне забезпечення, судовий захист, вільне пересування в межах державної території і т. д. Ступінь розвитку і гарантованості свобод особистості зумовлюється зрілістю правових начал державності, об'єктивними соціально-історичними, економічними і духовними передумовами.

6. Політичний і ідеологічний плюралізм, що полягає у вільному функціонуванні різноманітних партій, організацій, об'єднань, що діють у рамках конституції, наявності різноманітних ідеологічних концепцій, течій, поглядів.

7. Стабільність законності і правопорядку в суспільстві [80] .

Особливості функціонування механізму правової держави полягають у наступному:

1. Усі його структурні частини й елементи функціонують на основі принципу поділу влади, строго у відповідності зі своїм цільовим призначенням.

2. Наділені владними повноваженнями, структурні частини й елементи правової держави у своїй специфічній формі діяльності реалізують волю суспільства.

3. Структурні частини й елементи правової держави усю свою діяльність строго поєднують із чинним законодавством.

Посадові особи несуть персональну відповідальність за зазіхання на права і свободи громадян, гарантовані конституцією й іншими нормативно-правовими актами, забезпечення їх органами правової держави. Таким чином, реалізовані принципи верховенства права і верховенства закону є підґрунтям правової держави, остання є результатом такої реалізації.

Такими є основні характеристики правової держави. У них концентруються загальнолюдські цінності, сформовані в процесі тривалого розвитку державно-організованого суспільства. Природний прогрес людського життя вносить, і буде вносити, нові елементи в теорію і практику будівництва правової держави [90].

Висновки до розділу 1

Узагальнюючи результати дослідження за першим розділом, можемо сформулювати наступні висновки:

1. Принципи верховенства права та верховенства закону - це основні, базові принципи, без яких не можливе функціонування правової держави. Дані принципи перебувають у тісному зв'язку з внутрішніми характеристиками права та законів. Одночасно вони є як властивостями права, так і безпосереднім регулятором відносин суб'єктів права. Окрім цього, їх часто розглядають як обов'язкові вимоги для реалізації інших принципів права, наприклад принципів рівності та справедливості, демократії тощо.

2. Аналізуючи різні позиції і думки щодо змісту принципу верховенства права розуміємо, що це поняття настільки багатогранне та і складне, що робить безперспективними будь-які спроби дати уніфіковану дефініцію, однак можна безсумнівно стверджувати, що утвердження верховенства права можливе за умов, коли в суспільстві втілюються в життя такі основні його складові:

- 1) повага до прав і свобод людини;
- 2) рівноправність та рівність усіх перед законом;

- 3) верховенство Конституції;
- 4) розподіл влади;
- 5) законність;
- 6) заборона державного свавілля;
- 7) юридична визначеність;
- 8) пропорційність між метою і засобами її досягнення;
- 9) незалежність суду і суддів.

3. Принцип верховенства закону скоріш мислиться як складова принципу верховенства права і як юридична гарантія законності передбачає дотримання таких вимог: обов'язкова нормативна урегульованість законами суспільних відносин, ефективна діяльність спеціальних органів, на яких покладений обов'язок щодо контролю за дотримання законів, притягнення до юридичної відповідальності за порушення гарантованих норм.

4. При співвідношенні принципів верховенства права і верховенства закону з іншими суміжними поняттями («законність», «правова держава», «принцип справедливості», «принцип рівності» тощо), можемо стверджувати, що найближчий за змістом принцип законності із принципом верховенства закону, адже останній є гарантією і однією із домінант режиму законності, а принципи справедливості та рівності є складовими верховенства права. І тільки утвердження принципів верховенства права і верховенства закону є підґрунтям, фундаментом правової держави, становлення якої є результатом такої реалізації.

РОЗДІЛ 2.

СПІВВІДНОШЕННЯ ПРИНЦИПІВ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ТА ВЕРХОВЕНСТВА ЗАКОНУ

2.1. Принципи верховенства права і верховенства закону в Україні та світі: традиції, сучасні стандарти та перспективи

Для такої юридичної категорії як правова держава, як ми це з'ясували у попередньому розділі магістерської роботи, принципи верховенства права та верховенства закону є визначальними, адже вони є базовою основою для інших принципів, що властиві для правової держави. Позитивним моментом, є те, що на сьогоднішній день дані принципи дедалі більше отримують законодавче закріплення на рівні законів та конституцій. Це є доказом того, наскільки важливе місце вони займають у правовій моделі країни та функціонуванні державних механізмів.

Доказом цієї тези є законодавче закріплення принципу верховенства права на конституційному рівні в Україні, а саме в статті 8 Конституції України.

Це пояснюється тим, що право, на нашу думку, це певна міра свободи кожного суб'єкта суспільних відносин, комплекс певних норм поведінки чи навіть більше - справедливність. Тому логічно, що таке право повинно переважати над усіма іншими нормам, адже воно надане людині самою природою і є невід'ємною складовою її життя.

Таке бачення права робить неможливим ототожнення права із законом, як наслідок це дає підстави розмежовувати принципи верховенства права і верховенства закону. Однак до принципу верховенства права часто відносять принцип верховенства закону як його складовий елемент. Та потрібно розуміти, що тут мова йде виключно про правовий закон, тобто такий закон,

який в жодному разі не суперечить природним правам людини та задовольняє сучасні потреби у регулюванні суспільних відносин.

Аби прослідкувати за розвитком традиції застосування принципів верховенства права та верховенства закону, необхідно розглянути історію їх виникнення. Перша поява терміну «верховенство права» припадає на 1656 р. Саме у цьому році його визначення сформулював англійський вчений Дж. Гаррінгтон. Він розумів верховенство права як «правління законів, а не людей». Інший вчений з туманного Альбіону, К. Маклвейн, стверджував, що «верховенство права» це «обмеження держави, повна протилежність свавілля правління». Однак, одним з найбільш визначних вчених, які досліджували дане питання, був А. Дайсі. Саме він сформулював так званий «ідеал державної діяльності». Він передбачав діяльність держави такою, яка б була повністю спрямована на захист та забезпечення природніх прав людини. Важливо відмітити, що ця ідея була дуже позитивно сприйнята у країнах Європи, і швидко взята «на озброєння».

Однак, незважаючи на те, що принцип верховенства права здобув характер глобального ідеалу, його поняття, на думку західних правознавців, досі залишається спірним [19].

Останньою, на сьогоднішній день, спробою внести ясність у визначення принципу верховенства права став Звіт щодо верховенства права, прийнятий Венеціанською Комісією 25–26 березня 2011 р. на 86-му пленарному засіданні, на основі зауважень її членів. Звіт збудований, в основному, на аналізі підходів до розуміння принципу верховенства права в міжнародно-правових документах, конституціях та національному законодавстві певних країн, а також у науковій літературі. Знаковим є те, що розділ IV Звіту, присвячений саме аналізу окремих наукових джерел, має досить промовисту назву «У пошуках визначення» [1-4].

Немає єдиного розуміння змісту та значення принципу верховенства права і в сучасній українській літературі. Це зумовлено, в першу чергу, тим, що система права нашої країни перебуває в процесі реформування, з метою

доведення її правової системи до рівня чинних міжнародно визнаних стандартів права та втілення в національній системі права кращих здобутків розвинутих правових, демократичних країн. Зрозуміло, що такі правові процеси не можуть відбуватися без перешкод. Це пояснюється тим, що деякі правові категорії є, передусім, здобутками правової системи англо-американського права, через що закріплення принципу верховенства права на конституційному рівні в Україні, природно, викликає багато спірних питань, пов'язаних із трактуванням самого змісту даного терміну, і, як результат, з практичним застосуванням даного принципу.

Однак не тільки на теоретичному рівні застосування принципів верховенства права і верховенства закону викликає суперечки. На сьогоднішній день багато хто з юристів-практиків вважають ці принципи не «живими», а певними елементами теоретичної доктрини, або навіть складовими утопічного суспільства. Інколи необхідність запровадження в Україні принципу верховенства права піддається сумніву через нерозвинутість і несталість у ній демократії [48].

Однак, не заглиблюючись в аналіз різноманітних тверджень щодо трактування суті цих принципів, хочемо наголосити тільки на тому, що багатоаспектність цих понять не дає змоги дати якимось єдине, універсальне визначення, але це ні в якому разі не зменшує їхньої ваги в системі права правової держави, адже, наприклад, принцип верховенства права, є певним зовнішнім юридичним виразом індикатора, який дозволяє розрізнити добро і зло.

Неможливо дати єдине розуміння цих принципів через те, що ці юридичні категорії увібрали у себе досвід розвитку суспільних відносин протягом усієї історії людства, і продовжують вбирати, тому вони є поняттями динамічними, які постійно перебувають у певному русі, спрямованому на постійне покращення і вдосконалення.

Підтвердженням тому є зокрема практика Європейського суду з прав людини, який неодноразово акцентував увагу на ситуативності змістовної

інтерпретації поняття верховенства права, традиційно уникаючи такого його визначення, яке можна було б поширити на всі без винятку життєві обставини [61, с. 210-211].

На жаль, у вітчизняному правознавстві ще повністю не подолані ні патерналістський підхід до розуміння генезису і природи прав людини, ні однобічно позитивістська трактовка самого права [40, с. 37].

Це на жаль викликає певний конфлікт між верховенством права та верховенством закону. Добре видно це на теоретичному рівні, коли досить часто ми можемо зустріти різке розмежування, а інколи навіть і протиставлення цих понять, у зв'язку з чим суб'єктивне право часто розглядається як похідне від об'єктивного. Тобто коли не право формує закон, а закон встановлює право. Наслідком цього є майже повне ігнорування на практиці визнаного майже всією світовою спільнотою принципу верховенства права, який декларує непорушність природних прав людини. Така ситуація виливається у низку проблем, адже основні невідчужувані права людини мають не тільки захищати її від свавілля владних органів, а надати інструменти захисту прав меншості від більшості.

Дисонансом таким уявленням звучать все ще поширені в Україні (більше того, активно використовувані певними політичними силами в українському парламенті) тези про те, що демократія — це в першу чергу, влада більшості, і нібито вона передбачає підкорення меншості більшості. Висловлювання такого роду — це як рецидиви попереднього мислення, що не має нічого спільного з трансформаціями сучасної епохи та вимогами верховенства права і правової держави [40, с. 44].

Дуже влучну тезу, на нашу думку, висказав О. Тоффлер, американський вчений, визнаний у всьому світі: властиві індустріальному суспільству традиційні уявлення про демократію вимагають сьогодні переосмислення відповідно до реалій XXI ст., що передбачає утвердження якісно нових принципів демократичного плюралізму — демократії консенсусного суспільства, демократії «вирішальної меншості». Думку

Тоффлера розвиває вже український вчений А. Гальчинський: «Якщо в епоху індустріалізму суверенність особистості ще не створювала передумов для того, щоб окремих індивід сам по собі піднімався над суспільством, то сучасна епоха змінює цю ситуацію на протилежну», - стверджує він. Відповідно до цього має розбудовуватись нова модель демократії, в основу якої покладається ідея про зміну субординації «людина — суспільство», врахування того, що постмодерний світ розбудовується на засадах пріоритетної першості особистості і що в цій ситуації принципи демократії більшості дедалі дужче набувають неадекватності [28].

Прикрим для українців є те, що хоч в нашій Конституції зафіксовано визнання європейських стандартів прав людини, однак це не стало нормою життя в нашій державі. Права людини не стали визначальними для правосвідомості лівової частки населення. Це одна з визначних причин різкого погіршення стану з їх дотриманням і забезпеченням в Україні. Часто ми можемо спостерігати як влада поступово «скочується» до авторитарних методів впливу на суспільне життя, ігноруючи і часто порушуючи права людей на свободу слова, думки, мітингів, демонстрацій, підприємництва, на недоторканність особи, приватність тощо. І хоча деяка частина нашого суспільства, розуміє суть цих змін, однак, нажаль, більшість в соціумі здається такого стану не помічає.

2.2. Спільність та відмінність в обсягах понять «принцип верховенства права» та «принцип верховенства закону»

На сьогоднішній день велика кількість вчених, які досліджують питання співвідношення принципів «верховенства права» та «верховенства закону», дотримуються поглядів, які були характерними для більшості вчених ХХ століття. Деякі автори досі не позбулися стереотипних поглядів, характерних для радянської правової науки.

У працях таких вчених, як Г. Кельзен та А. Вишинський, стверджувалось, що «конституція — основний закон держави», «право — це

система встановлених державою норм і правил поведінки людини» і що верховенство закону - це профілюючий принцип у державі, що визначено у її доктрині [38]. Навіть сьогодні, коли сплинуло вже багато часу з моменту, коли принцип верховенства права закріпили на конституційному рівні, він, на превеликий сум, не став дієвим інструментом права.

Вивчаючи праці вчених за останніх два десятиліття, можна сміливо визнати, що особливих змін щодо верховенства права не сталося. М. Костицький доволі влучно висловив тезу, узагальнюючи позиції великої кількості науковців, що більшість з них залишаються під впливом позитивістської методології та радянського нормативізму, що «вони нерозривно пов'язують верховенство права з верховенством закону», трактуючи їх як обов'язок цілого і частини, або ведуть мову про наявний «діалектичний зв'язок» між ними, але не розкриваючи змісту «діалектичності» [41, с. 3].

Така позиція сучасних вчених викликає подив, адже на сьогоднішній день принцип верховенства права - це загальновизнаний стандарт, без якого неможлива побудова правової держави. Тим більше, не зрозумілою така позиція є через те, що сьогодні існує велика кількість джерел, з яких можна почерпнути альтернативні знання як про саме поняття верховенства права, так і про його ключові складові елементи. Такими джерелами, на нашу думку, в першу чергу є праці західних філософів та практиків права, тим більше, якщо зважити на те, що сама ідея, концепція та доктрина верховенства права зародилась, удосконалювалась та отримала визнання саме в країнах західної Європи.

Ще в давньому Римі уміли розрізняти право та закон. Вчені-юристи вже в той час усвідомлювали, що закон (Lex) обов'язково повинен узгоджуватись з правом (Jus). Базуючись на уявленнях вчених стародавнього риму про право, Т. Гоббс стверджував, що право та закон необхідно розрізняти, адже право, на його думку, полягало у свободі індивіда вчиняти чи не вчиняти ті чи інші дії, тоді як закон встановлює норми поведінки і

зобов'язує до вчинення певних дій чи до утримання від їхнього вчинення, тобто стверджував, що право та закон розрізняються між собою як свобода та обов'язок [29, с. 98-99].

Продовженням цієї тези є вчення про право німецького філософа Л. Фейєрбаха. Саме він вперше дав тлумачення права як багатогранного явища, що є значно динамічнішим від будь-яких його форм, особливо юридично визначених. А закон, в свою чергу, лише є формальним визначенням, що саме є правом, і базуючись на цьому формує норми поведінки [68, с. 476].

Тому, можна підсумувати, що протягом розвитку права, більшість вчених дотримувались думки, що необхідно розрізнити право та закон. І навіть з плином часу така думка не змінилась і сьогодні панує на теренах Європи, більш того навіть отримала закріплення у ст 3. Статуту Ради Європи, в якій декларується верховенство права. Не оминуло це й нашу державу, адже Україна ратифікувала Статут Ради Європи і закріпила цей принцип у Конституції. Таким чином, тільки один з принципів дістав законодавче закріплення – принцип верховенства права.

Така проблема виникла завдяки неоднозначному підходу до доктринального бачення цієї проблеми. І це не дивно, адже до прийняття Конституції України взагалі не було згадок про верховенство права, так як переважна більшість науковців базувала свої твердження на визнаній у Радянському Союзі доктрині, яка пропагувала концепцію верховенства закону.

Та не усі науковці зав'язли у консервативних догмах радянських часів. Одним з прогресивних вчених свого часу, був перший Голова Конституційного суду України Л. Юзьков. Він вбачив зовсім інший ступінь ієрархії, що зовсім відрізнявся від радянської правової думки: «верховенство Конституції» - «конституційність законів» - «підзаконність усіх інших правових актів і дій».

Такий новаторський підхід Л. Юзькова заслуговує на увагу з огляду на те, що, по-перше, він був викладений на перших порах становлення нової системи права; по-друге, в цьому підході вже не йдеться про власне верховенство права, а про верховенство Конституції, на думку автора, з одного боку, над Конституцією не можуть стояти не тільки державні (правові) акти, а й будь-які соціальні акти, а з іншого боку — Основний закон повинен бути «конституційним», що, на думку автора, визначається «високою народною легітимністю Конституції», «визнанням і утвердженням загальнолюдських цінностей і, насамперед, підпорядкуванням держави, влади та усіх її чиновників служінню суспільству», «врахуванням Конституцією загально визначених і вивіренних практикою міжнародних стандартів демократичного конституціоналізму»; по-третє, він не ставить на один рівень Конституцію та закон (як це роблять прихильники юридичного позитивізму: «конституція сама є законом»), а навпаки говорить про те, що «ординарні (звичайні) закони верховенством не наділені» і на ординарні закони має поширюватись принцип «конституційності», який означає, що звичайні закони за всіх умов повинні відповідати Конституції [72, с. 18-20].

Хоча наукові праці Л. Юзькова не отримали подальшого теоретичного розвитку, однак в працях інших вчених його ідеї мають великий науковий, практичний та історичний зміст для з'ясування суті таких понять, як: правова держава, принцип верховенства права та законність. Свідченням цього є те, що вчення Юзькова по своїй суті збігаються з ідеями ліберального конституціоналізму, який на сьогоднішній день, є досить популярним серед вчених країн Заходу.

Зрозуміло, що багато науковців тих часів базували свої вчення на радянській моделі ставлення до влади, однак це не пояснює те, що навіть на сьогоднішній день багато сучасних дослідників підтримують ці ідеї і у своїх спробах дати своє бачення верховенства права далі спираються на радянську позитивістську методологію та нормативізм, намагаючись відтворити в сучасній моделі держави.

У колективній праці Ю. Шемшученка, Н. Оніщенко, О. Копиленка та інших науковців зібрано та систематизовано майже увесь науковий набір тез (що визнаний класичним для української науки), за допомогою яких упродовж останніх десятиліть вітчизняні вчені пробували створити своє визначення принципу верховенства права, та показати співвідношення даного принципу з такими принципами, як верховенство закону, верховенство конституції» [32, с. 208].

Як наслідок, виникає певний позитивістський парадокс, якщо не лінгвістичний абсурд, на кшталт формули, наприклад: «верховенство права — це панування права в суспільстві», стверджує С. Головатий, коментуючи праці Н. Оніщенко, О. Зайчука [32, с. 209]. У такому підході чітко проглядається радянський підхід до трактування юридичної категорії верховенства права, адже саме поняття «панування в суспільстві» характерне лише для тоталітарних держав.

Один з розділів вищезазначеної колективної праці відведено на те, щоб викласти «основні засади співвідношення принципів «верховенство права» та «верховенство закону», а розкриття сутності поняття «верховенство права» ставиться в залежність від розуміння поняття «право» та наголошується на наявності взаємозв'язку, взаємоузгодженості, діалектичної взаємодії» цих двох принципів. Більше того, висувається теза про те, що «верховенство права» та «панування права» — це різні за змістом поняття, бо, як стверджує автор, посиляючись на працю російського вченого: «Принцип верховенства права конкретизовано в різних складових, зокрема у верховенстві Конституції та законів Україні». А «принцип верховенства закону ґрунтується на верховенстві Конституції, що закладає базу для визнання принципу верховенства закону в правовій системі» [32, с. 210].

С. Головатий критикує також позицію Н. Пархоменко, яка вказує, що для країн романо-германської правової системи «основним принципом побудови є пріоритет закону в системі джерел права, або визнання принципу верховенства закону» [32, с. 210]. Цікавою ця позиція є тим, що авторка

виокремлює лише закон, а не всю систему нормативно-правових актів держави, не згадуючи при цьому про міжнародні договори.

Вчений у своїй праці стверджує: «Принцип верховенства закону є невід'ємною складовою принципу верховенства права в демократичній правовій державі, змістовним та визначальним принципом побудови системи джерел права» [59, с. 93].

Взагалі ж автор вважає, що усі три принципи — «верховенство права», «верховенство закону» та «верховенство Конституції» є однозмістовними та рівнозначно важливими для правової держави [59, с. 97] і стверджує, що «в системі джерел права повинен діяти принцип верховенства закону» [59, с. 101].

Сумним для нашої держави є те, що хоча більшість з авторів, що стверджують про необхідність «європеїзації» нашої національної правової доктрини, далеко не завжди застосовують здобутки західної правової думки. Прикладом цього може бути те, що принцип верховенства закону у правовій доктрині більшості європейських держав практично у повному обсязі відповідає терміну «законність».

Доволі неординарним є підхід до розробки цієї проблеми, запропонований в роботі С. Головатого, який вважає, що необхідно виокремити філологічний підхід до проблеми співвідношення зазначених понять. Одну з можливостей існування такої проблеми він бачить у філологічній помилці, а саме неточному перекладі поняття «rule of law» (слово «rule» можна витлумачити як панування, так і верховенство, а «law», як право чи закон). Однак, аналізуючи цю версію автор доходить до того, що вона не є виправданою, адже в англійському перекладі Конституції України йдеться саме про «rule of law», тобто помилка майже 100-відсотково виключена [31, с. 112].

Очевидно, що серйозним недоліком є брак ґрунтовного дослідження явища верховенства права в усіх його проявах в українській науці. Доки його бракуватиме, буде існуватиме об'єктивна перешкода на шляху до

«європеїзації» українського суспільства, адже це необхідно як для культури в цілому, так і для правової культури. Без ґрунтового осягнення на теоретичному рівні та запровадження на практиці такого складного явища, яким є «верховенство права», завдання європеїзації надовго залишиться нездійсненим [92, с. 219].

Зрозуміло, що верховенство права вимагає від держави його застосування як у правотворчій діяльності, так і в правозастосовній, зокрема у закони, зміст яких у першу чергу повинен бути побудованим на ідеях соціальної справедливості, свободи та рівності. Одним з проявів верховенства права є те, що право, як таке, не обмежується лише законодавством, яке за суттю є лише однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, такі як, норми моралі, традиції, звичаї, адже такі регулятори визнаються самим суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства.

Вважається, що верховенство права є ідеальним принципом. Усе ідеальне є утопією (від грец. *ου* - «немає» й *τοπος* - «місце», тобто місце, якого немає; за іншою версією, від *ευ* - «благо» й *τοπος* - «місце», тобто благословенна країна) - зображенням ідеального суспільного ладу, що не має наукового обґрунтування. Немає нічого у світі ідеального, є лише загальноприйнятий суб'єктивний погляд та напрямок, якого всі прагнуть дістатись [22, с. 74].

На нашу думку, верховенство права, насамперед, визначається наявністю законів із правовим змістом (правових законів) та пов'язаністю державної влади із правовими законами, тобто правом.

Джон Нортон Мур, американський професор та філософ права, зазначав, що під принципом верховенства права слід розуміти наступне: 1) уряд є підконтрольним народу та існує для нього; 2) поділ влади та принципи взаємозв'язку між законодавчою, виконавчою й судовою владою; 3) представницька демократія, процедурні й істотні обмеження щодо урядових дій, спрямованих проти окремих осіб (захист особистої свободи та

особистої гідності); 4) обмежений уряд і федералізм; 5) судовий розгляд незалежною та неупередженою системою судових органів як центральним механізмом втілення конституційних законів у життя.

Отже, верховенство права означає те, що при виборі державою нормативної системи, у якості домінуючої обирається саме правова нормативна система.

Принцип верховенства закону, перш за все, встановлює:

- а) верховенство конституції, яка є основним законом у державі;
- б) особливу процедуру прийняття й зміни закону - ця процедура має бути передбаченою лише в основному законі (ніхто, крім законодавчої влади, не має права вносити зміни у фундамент держави - основний закон);
- в) обов'язкову відповідність усіх інших нормативних актів закону - жоден нормативно-правовий акт не може суперечити основному закону;
- г) наявність механізмів реалізації й захисту закону - закон повинен мати механізм власної реалізації, іншими словами, - закон, який не передбачає відповідальності (санкції), є „мертвим”;
- д) конституційний нагляд, що забезпечує несуперечність усієї законодавчої системи (конституційний нагляд за Законами України здійснює, відповідно до Закону України «Про Конституційний Суд України», КСУ, який є єдиним органом конституційної юрисдикції у державі). Отже, Конституційний Суд України гарантує верховенство конституції та вирішує питання щодо конституційності того чи іншого закону, прийнятого законодавчою владою.

Закони мають бути правовими, тобто демократичними, гуманними, справедливими, спрямованими на забезпечення прав людини та інтересів не певних прошарків населення, а всього народу - за цим слідкує Конституційний Суд України. Разом із тим, закони мають бути легітимовані суспільством, тобто прийняття того чи іншого закону має бути обумовлено необхідністю та волею народу.

Легітимованість суспільством означає прийняття відповідної форми (закону або іншого нормативно-правового акту) та наповнення цієї форми певним змістом (правом).

Отже, легітимний закон стоїть на засадах охорони прав і свобод людини. У разі порушення прав або свобод людини, які гарантуються легітимованим законом, особа, право якої порушується або не визнається, може звернутися до суду із вимогою, яка ґрунтується на матеріальному праві цього легітимованого закону. І вже діяльність судової влади, у свою чергу, покликана: сприяти підвищенню ролі у захисті прав і свобод людини, справедливому вирішенні спорів, забезпеченню перемоги принципу верховенства права в усіх сферах життя суспільства, як неодмінної умови правової держави.

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Тобто суд є гарантом забезпечення принципу верховенства закону у разі його порушення.

Отже, підводячи підсумки, слід наголосити на тому, що верховенство права та верховенство закону є двома окремими правовими явищами і їхнє впровадження, дотримання та застосування у всіх сферах суспільного життя є необхідним для подальшого розвитку національної правової системи.

2.3. Теорія правової законності

Досліджуючи цю надзвичайно актуальну проблематику, ми не могли проігнорувати ще одну цікаву теорію, яка має прямий стосунок до принципів верховенства права і верховенства закону – теорію правової законності.

Правова законність - явище комплексне, що походить від термінів «право» і «закон» і оскільки це поняття є комплексним, то воно охоплює всі

сторони життя права - від його ролі та функцій у створенні нового закону й інших формальних джерел права до реалізації їх норм у юридичній практиці. Поняття правової законності є, на нашу думку, певною оцінкою самого режиму законності. Тобто чи є режим законності правовим? Законність, як ми визначали в першому розділі, - це комплексне соціально-правове явище, що характеризує організацію і функціонування суспільства і держави на правових засадах.

Законність як юридична категорія поділяється на певні види:

- формальна законність. За такого режиму забезпечується офіційне дотримання будь-яких встановлених норм, що закріплені в приписах законодавчих актів (виражається через зовнішню ознаку, яка не залежить від змісту приписів, їх відповідності чи невідповідності сутності права);

- правова законність. Режим законності, за якого гарантується дотримання норм права, закріплених у приписах законодавчих актів та інших джерел права відповідно до принципу верховенства права, реалізація якого захищає людину від свавілля з боку владних структур та їх посадових осіб (виражається через внутрішню, сутнісну, ознаку, що полягає у неухильній відповідності приписів гуманістичній сутності права).

Законність як комплексне поняття характеризується поєднанням двох ознак:

- зовнішньої ознаки, або формальної, яка полягає у обов'язку виконувати розпорядження законів і підзаконних правових актів державними органами, посадовими особами, громадянами і різними об'єднаннями;

- внутрішньої ознаки, або сутнісної, зміст якої полягає в наявності науково обґрунтованих і відповідних праву законів; якістю законів.

Як ми вже встановили, правова законність є явищем багатогранним, а тому може одночасно виступати у ролі принципу, методу та режиму.

Правова законність як принцип розуміється як основне загальноприйняте правило, певна норма імперативного характеру, яка виражається у приписах найвищого авторитету і вимагає державні органи та

їх посадових осіб, а також громадян, діяти в межах встановлених правових, які визнані та закріплені у всіх діючих джерелах права.

Розглядаючи правову законність як метод, ми розуміємо систему правових засобів, певних інструментів, за допомогою яких здійснюється державне керування суспільством. Відповідно до цього державні органи влади та їх посадові особи:

- 1) обов'язково опираються на найвищі цінності, права та свободи людини та громадянина, при прийнятті рішень та виконанні ними своїх обов'язків;
- 2) не підмінюють своїм регулюванням (тобто актами управління) закон;
- 3) у своїй діяльності не виходять за межі власної компетенції, що визначена та регламентована законом;
- 4) додержуються правових процедур у процесі контролю і нагляду за законністю дій учасників суспільних відносин тощо.

Метод правової законності (його ще називають законністю управління) є базисом для застосування інших методів державного управління, таких як організації, примус, виховання, контролю тощо.

Також правову законність розглядають як режим. У цьому випадку правова законність, це певний юридичний стан правової організації суспільного та політичного життя, за якого усі суспільні відносини, правова поведінка кожного суб'єкта права, його правова діяльність та інша правова активність людини та громадянина здійснюються відповідно до норм законодавчих актів та інших джерел права. Важливим є те, що такі норми повинні обов'язково відповідати принципу верховенства права та загально визнаним цінностям, правам та свободам, котрі базуються на принципах рівності та справедливості. Тільки за режиму правової законності встановлюється така правова атмосфера, за якої забезпечується неухильне додержання чинних правових норм усіма суб'єктами правовідносин. Це режим, за якого панівними ідеями та ідеалами в суспільстві є ідеї права та гуманізму, справедливості та свободи. Такий режим захищає людину від

свавілля з боку владних органів, обороняє соціум від хаосу та анархії, від безладдя і насильства.

Візьмемо як основу визначення, за якого правова законність розглядається саме як режим, адже саме ним охоплюються поняття правової законності як методу, так і як принципу.

Структура правової законності складається з таких елементів:

1) нормативний елемент. Зміст його полягає у відповідності законів та інших законодавчих актів основним принципам права;

2) діяльнісний, або як його ще називають поведінковий елемент. Суть цього елемента реалізуються в правовій доцільності поведінки, у відповідності осіб правовим нормам, як результату формування соціальної правосвідомості, спрямоване на формування позитивного ставлення індивіда до вимог законності;

3) охоронний елемент полягає у попередженні та запобіганні порушенню норм права, а також у контролі та нагляді за чітким і однаковим їх застосуванням;

4) захисний елемент, з метою захисту порушених прав особи та громадянина, суспільства та держави, полягає у відновленні порушеного права, встановленні справедливості, накладання відповідальності.

Щодо суб'єктів правової законності, то не має сумніву, що такими є усі суб'єкти правовідносин. Однак важливим моментом при цьому є обов'язок влади зв'язувати себе певними правовими рамками, аби виключити можливість здійснення свавільних дій.

Історія ідеї правової законності нерозривно пов'язана з історією виникнення права, а формування правової законності перебуває у постійному і тісному зв'язку з верховенством права. Необхідно розуміти що правова законність існує не в тій країні, в якій відсутні правопорушення, а в тій, де такі порушення припиняються за допомогою правових засобів, де влада обмежується правом, зв'язує себе власними нормативними настановами. Це - демократична держава.

Режим правової законності - це один із складових елементів демократії та правової держави, так як без правової законності демократія може перетворитись в охлократію - владу юрби. Без правової законності як режиму функціонування суспільства, соціум може бути втягнутим в анархію і хаос, а індивід стає вразливим щодо безконтрольних дій з боку органів державної влади.

Правова законність є основою для становлення та розвитку демократії, адже саме вона: створює правові умови для розвитку демократії, здійснює забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, а також забезпечує належне виконання покладених на суб'єктів права обов'язків; виступає гарантом дотримання демократичного процесу прийняття нормативно-правових актів і нормативно-правових договорів; забезпечує охорону політичного, економічного та ідеологічного розмаїття в суспільстві, що виражається у багатопартійності, плюралізмі ідей та думок, різноманітні форм власності тощо.

Необхідно розуміти, що такі явища як правова законність та демократія, є явищами взаємопов'язаними, адже так само як правова законність є запорукою розвитку демократії, так і демократія є основним чинником зміцнення режиму правової законності. Це пояснюється функціями, які прямо чи опосередковано виконує демократія:

а) створює для різних політичних сил сприятливі умови боротьби за владу - усуває причини, що викликають конфлікти, використовує консенсус як засіб досягнення політичних цілей;

б) орієнтує на ухвалення демократичних, гуманних законів та підзаконних актів і ратифікацію парламентом міжнародних конвенцій в галузі прав людини;

в) передбачає підконтрольність державних органів і посадових осіб народу;

г) стимулює громадськість до сприяння правоохоронним органам у боротьбі з правопорушеннями та ін.

У зміцненні позиції демократії в Україні провідну роль відіграє такий різновид правової законності як конституційна законність.

Ознаками конституційної законності є [83]:

- 1) правовий характер самої Конституції як основного закону держави;
- 2) верховенство Конституції в ієрархії нормативних актів як акту вищої юридичної сили;
- 3) універсальність дії Конституції - поширення на всіх громадян і всю територію країни;
- 4) неухильне дотримання громадянами й органами держави норм Конституції як норм прямої дії;
- 5) контроль конституційної юрисдикції за відповідністю конституції законів та інших нормативних актів, що ухвалюються у державі (в Україні конституційний контроль здійснює Конституційний Суд).

Принципи правової законності становлять загально визнані та прийняті норми та ідеї, що слугують основними засадами, на основі яких встановлюється правова законність як стан правової організації суспільно-політичного життя в країні.

Основними принципами правової законності є:

1. Верховенство закону щодо всіх правових актів. Цей принцип припускає виключність закону, тобто підпорядкованість закону всіх юридичних актів (нормативних і застосовних) відповідно до їх субординації. Конституція країни має вищу юридичну силу. Всі закони повинні відповідати Конституції, підзаконні нормативні акти - законам, причому підзаконні акти приймаються і діють лише тоді, коли певні суспільні відносини не врегульовані законом. Правозастосовні акти мають бути піднормативними, тобто відповідати нормативно-правовим актам - законам і підзаконним актам.

2. Загальність законності означає, що в суспільстві всі державні органи, громадські організації, комерційні об'єднання, посадові особи, громадяни перебувають під дією закону. Не може бути винятку ні для

фізичної, ні для юридичної особи, на яку б не поширювалися вимоги законності.

3. Єдність розуміння і застосування законів на всій території їх дії. Закони є єдиними для всієї держави, всіх її регіонів. Вони висувають однакові вимоги до всіх суб'єктів, які перебувають у сфері їх часової та просторової дії. Єдине розуміння сутності і конкретного змісту законів забезпечує законність правозастосовної діяльності, однаковість застосування юридичних норм до всіх суб'єктів права. Єдність законів не виключає, а навпаки, припускає багатоманітність у правотворчості і правозастосуванні. Кожний орган держави, громадська або комерційна організація, конкретизують і застосовують закони з урахуванням свого функціонального призначення і місцевих особливостей. Однак конкретизація і застосування відбуваються в рамках закону і відповідно до нього.

4. Недопустимість протиставлення законності і доцільності. Не можна відкидати закон, не виконувати його, керуючись міркуваннями життєвої доцільності (місцевої, індивідуальної та ін.), тому що такі міркування враховуються в законі. Правові закони самі є вищою суспільною доцільністю. Доцільність закону означає необхідність вибору суворо в рамках закону найоптимальніших (таких, що відповідають цілям і завданням суспільства) варіантів здійснення правотворчої діяльності і діяльності з реалізації права. Наприклад, при визначенні кримінального покарання суддя, керуючись законом, призначає той захід покарання, який є найдоцільнішим в даному разі, з урахуванням тяжкості злочину, особи злочинця, всіх інших обставин. Необхідність точного і неухильного виконання правових розпоряджень незалежно від суб'єктивного ставлення до них окремих осіб обумовлена презумпцією доцільності чинного закону [20].

5. Невідворотність відповідальності за правопорушення означає своєчасне розкриття будь-якого протиправного діяння. Правоохоронні органи покликані як запобігати правопорушенням, так і вести ефективну боротьбу з ними. У цьому полягає реальність законності - досягнення

фактичного виконання правових розпоряджень у всіх видах діяльності і невідворотності відповідальності за будь-яке їх порушення.

6. Обумовленість законності режимом демократії, який передбачає суворе додержання двох типів правового регулювання:

- спеціально-дозвільного - поширюється на владні державні органи і посадових осіб («дозволено лише те, що прямо передбачено законом»);
- загальнодозвільного - поширюється на громадян та їх об'єднання («дозволено все, крім того, що прямо заборонено законом»);

а також додержання рівності всіх перед законом і судом, яка припускає безумовне право суб'єкта на судовий захист прав. Ось чому, крім юридичної рівності, важливою є наявність незалежного правосуддя, яке ґрунтується на верховенстві закону і додержанні принципу поділу влади. Цими вимогами законність проявляє себе як елемент (ознака) демократичного режиму.

Як і для будь-якого механізму, для коректного функціонування режиму правової законності, для неї характерні вимоги, без забезпечення яких її існування неможливе. Вимоги правової законності, це певні елементи її змісту, що набули нормативного характеру, обов'язкового для виконання. На відміну від принципів правової законності, які діють в усіх її сферах, стосуються всіх видів діяльності будь-яких суб'єктів суспільних відносин, вимоги правової законності пов'язані тільки з роботою певних органів державної влади і їх посадових осіб.

Дані вимоги можемо поділити на вимоги у правозастосовній та нормотворчій діяльності. Вимоги у сфері нормотворчої діяльності в свою чергу поділяються на вимоги до змісту, процедури та форми.

Вимоги правової законності до змісту нормотворчої діяльності:

1) вимога щодо відповідності змісту законів та підзаконних актів актуальним потребам суспільного життя, що передбачає комплексне фахове дослідження законопроектів.

2) Вимога щодо відповідності нормотворчої діяльності основним правам та свободам людини та громадянина, та іншим цінностям, визнаним та закріпленим у чинному законодавстві.

3) Вимога забезпечення єдності та погодженості правових норм. Мова йде не тільки про закони, а усі формальні джерела права. Така вимога забезпечує формування та функціонування єдиної системи права.

4) Вимога щодо забезпечення довготривалої стабільної дії нормативно-правових актів, тобто більш тривалого строку їх чинності, за винятком тих, які видаються на певні строки.

5) Вимога щодо забезпечення функціонування єдиної системи ієрархії субординації нормативно-правових актів. Йдеться про чітку модель ієрархії норм, наприклад Конституція – конституційні закони – закони – підзаконні акти.

6) Усунення формальної та практичної можливості видання нормативно-правових актів, які б могли викликати юридичну колізію з чинними нормами. Наприклад унеможливлення видання урядом держави двох рівнозначних нормативно-правових актів, які б регулювали одне і те саме питання, і мали однакову юридичну силу та ін.

Вимогами правової законності до форми і процедури нормотворчої діяльності є:

1) Вимога щодо видання нормативно-правових актів у формі передбаченій законом. Прикладом може бути процедура прийняття бюджету, який не може бути прийнятий інакше, ніж законом парламенту. Це забезпечує те, що жоден підзаконний акт не може собою підміняти самого закону.

2) Вимога щодо забезпечення простої та доступної для всіх форми законодавчих актів.

3) Вимога щодо додержання всіх необхідних реквізитів - відповідно до виду акту.

4) Вимога щодо забезпечення своєчасного ухвалення чи скасування норм права, а також додержання правил та норм процесу при прийнятті, ухваленні чи скасуванні нормативно-правових актів, договорів та інших формальних джерел права.

5) Вимога щодо забезпечення незаперечності норм закону. Мається на увазі те, що жоден суб'єкт права не може скасувати чи змінити норми закону, окрім відповідного органу, що його видав.

Окрім цих вимог правової законності, також виділяють вимоги у сфері реалізації права:

1) Вимога щодо захисту соціальних та юридичних механізмів, які гарантують реалізацію права, додержання і виконання обов'язків, існування можливостей для використання суб'єктивного права.

2) Вимога щодо відповідності діяльності правозастосовчих органів до норм та процедур, встановлених законодавством, та забезпечення дії спеціально-дозвільного принципу.

3) Вимога щодо забезпечення та гарантування усім суб'єктам права однаково рівного та якісного застосування норм права, з урахуванням усіх обставин справи.

4) Вимога щодо забезпечення єдиного та вірного тлумачення норм права.

Список даних вимог правової законності не є завершеним, адже право динамічне і перебуває у постійному розвитку, тому постійно виникають нові і модернізуються старі вимоги. Однак, треба наголосити, що вимоги правової законності, незважаючи на усю свою значущість, не можуть бути втілені в життя суспільства самі собою, автоматично. Для забезпечення функціонування, гарантування їх реальності, стійкості та непорушності необхідні певні умови, організаційні засоби, правові способи, створювані державою і суспільством.

Саме тому, режим правової законності захищений певним комплексом гарантій, які забезпечують його ефективне функціонування. Не вдаючись до

детальної характеристики гарантій правової законності, оскільки вони, в цілому, співпадають із гарантіями законності загалом, підкреслимо тільки, що юридичні гарантії правової законності повинні обов'язково забезпечуватись ефективною діяльністю законодавчих, виконавчих, правоохоронних і судових органів влади, адже їх ефективність залежить не лише від об'єктивних, а й від суб'єктивних факторів таких як діяльність різноманітних службових і посадових осіб. Крім того, поряд із національними гарантіями законності важливу роль відіграють міжнародні гарантії, що виражаються у діяльності міжнародних організацій, а саме:

1) У здійсненні контролю за дотриманням прав і свобод людини та громадянина в різних куточках світу. Для цього здійснюється проведення інспекційних перевірок в регіонах стану дотримання прав людини та здійснюється міжнародне спостереження за проведенням виборів. Окрім цього це передбачає забезпечення права громадян звертатися до міжнародних організацій з метою захисту своїх порушених прав.

2) У здійсненні заохочувальних заходів політичного й економічного характеру, спрямованих на визнання, додержання та захист прав і свобод людини та громадянина в різних державах.

3) У застосуванні різноманітних санкцій щодо держав, які порушують норми міжнародного права стосовно прав і свобод людини.

Говорячи про режим правової законності, ми не можемо не розглянути таке явище як правопорядок, адже він прямо походить від правової законності, є практичною формою реалізації режиму правової законності, а деякі науковці навіть ототожнюють дані явища.

Правовий порядок – це такий стан суспільства, за якого забезпечено відносно усталену правову упорядкованість, захищеність та безпеку правової системи суспільства, яка функціонує в умовах верховенства права та правової законності. Тобто це атмосфера нормального, сприятливого, правового життя суспільства, що встановлюється в результаті здійснення приписів правових норм усіма суб'єктами права.

Правовий порядок може бути національним – діє на рівні однієї держави; міждержавним (інтеграційним) – діє на рівні, кількох країн, чи об'єднання країн, наприклад ЄС; міжнародним або світовим – діє на всесвітньому рівні.

Кожна держава формує власний національний режим правопорядку, який базується на специфіці національної системи права. Усі означені правопорядки розкриваються через ознаки, принципи, функції, зміст, структуру.

Ознаками національного правового порядку є:

1) соціальне підґрунтя. Правопорядок виступає системою забезпечення цілісності і життєдіяльності суспільства, виражається як його правова упорядкованість, захищеність, безпека;

2) закладається в правових нормах у процесі нормотворчості, тобто є формально закріпленим;

3) формується в умовах реалізації принципів верховенства права й верховенства закону;

4) функціонування правопорядку забезпечується завдяки реальному втіленню норм права та його основних принципів в суспільно-правову практику через чіткий механізм правового регулювання на всій території держави;

5) функціонує, як правило, через систему правових відносин, правомірної та іншої юридично значущої поведінки суб'єктів суспільних відносин, будь-яких видів правової активності;

6) потребує ефективної діяльності органів та інститутів громадянського суспільства і держави в усіх правових формах;

7) створює сприятливі умови для реалізації суб'єктивних прав та виконання всіма суб'єктами юридичних обов'язків;

8) підтримує стан рівноваги правової системи суспільства, забезпечує рівновагу між інтересами громадянського суспільства і держави, особи і суспільства;

9) спирається на суспільні гарантії, зокрема на підтримку інститутів громадянського суспільства, саме політичних організацій, громадських об'єднань, преси, релігії, забезпечується усіма засобами держави, й зокрема за допомогою правового примусу. Саме на державу покладено відповідальність за реальний стан правопорядку в своїх територіальних кордонах.

Отже, національний правопорядок носить комплексний характер. Він бере початок з біологічної організації соціалізованої людини, якій притаманний потяг до порядку. Його нормативною базою є право і правова законність. Необхідність формування і підтримання правопорядку зумовлюється двома зустрічними інтересами - громадянського суспільства і держави, їх основними законами і тенденціями правового розвитку.

Основою правопорядку є громадянське суспільство, адже саме воно об'єктивно відчуває потребу в упорядкуванні його суспільного життя, збереження її безпеки, організованості, стійкому та ефективному функціонуванні за допомогою соціальних та правових норм. За умови сприятливого правопорядку, підвищується ефективність функціонування економіки, досягається гармонія в діях законодавчої, виконавчої і судової влади, активно діють та розвиваються різноманітні громадські організації, гарантується вільний розвиток людини, забезпечується задоволення її духовних і матеріальних потреб. Громадянське суспільство протиставляє себе безладності, анархії та безсистемності, формує соціальні та морально-етичні норми, спрямовані на зміцнення соціального і правового порядку.

У свою чергу, держава об'єктивно зацікавлена у правовому забезпеченні власної діяльності, яка полягає у виконанні власних завдань і функцій та у правових взаєминах з громадянським суспільством. Правова держава не терпить хаосу, анархії та сваволі, адже це прямо суперечить можливості нормального функціонування. В умовах стабільного правопорядку зміцнюється виконавча дисципліна всіх владних структур держави і їх посадових осіб, успішно проводиться зовнішньополітична

діяльність. Правовий порядок і правова законність виступають правовим підґрунтям і засобами функціонування державної влади та демократії.

Отже, правопорядок як загальнодержавне явище, є способом правового життя суспільства, у просторі якого перебувають усі суб'єкти права, які зацікавлені у стабілізації, підтриманні рівноваги між інтересами громадянського суспільства і держави, створенні необхідної безпеки, тобто такого стану, коли можна передбачати рішення юридичних ситуацій і розраховувати на гарантування здійснення прав. Антиподом правопорядку є свавілля і беззаконня, хаос і безладдя.

Щодо змісту правопорядку, то, на нашу думку, найбільш вдалим є визначення правового порядку як системи правових і не правових елементів, властивостей, ознак, процесів, що сприяють втіленню у реальність права, правових відносин та правомірної поведінки.

Теорія права виділяє наступні види змісту правопорядку:

1) матеріальний зміст. Я являє собою систему реальних упорядкованих відносин у громадянському суспільстві з обов'язковою правомірною поведінкою учасників цих відносин, як фізичних так і юридичних осіб, як результат їх об'єктивної потреби. У матеріальному змісті правопорядку виражається закономірність виникнення, розвитку і функціонування правопорядку в процесі суспільних правовідносин. Отже, матеріальний зміст правопорядку - це умови для координованих дій суб'єктів права та учасників правопорядку,

2) юридичний, або як його ще називають державно-правовий зміст - це чітка, формально закріплена система реалізованих прав, обов'язків, відповідальності громадян за допомогою правових засобів через виражену в них волю держави. Тобто, юридичний зміст правопорядку - це результат координованих дій суб'єктів права та учасників правопорядку.

Структура правового порядку - це система, суть якої полягає у єдності та одночасному поділі системи правових і не правових елементів, властивостей, ознак, процедур та процесів. Позаяк правопорядок, як і саме

право є категорією динамічною, що перебуває у постійному розвитку, то кількість та якість його елементів може змінюватися, набувати нових властивостей або втрачати старі, створювати певні стани, переходити з одного стану в інший. Однак це не виключає наявності структури правового порядку, що слугує його каркасом.

Основні структурні елементи правопорядку:

1) інституціональний елемент. Тобто мається на увазі суб'єкти права та учасники правопорядку. До них відносяться громадяни, суспільство; інститути правоохоронної та правозастосовної діяльності, державні органи загальної компетенції (Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України та місцеві державні адміністрації) та державні органи спеціальної компетенції (прокуратура, органи внутрішніх справ); органи місцевого самоврядування; недержавні формування та організації громадянського суспільства;

2) документальний, або формальний елемент. Передбачає наявність певної системи нормативно-правових актів: нормативно-правові акти, акти реалізації права, правозастосовні акти, акти тлумачення права, тобто системи формальних джерел права, у межах якої організуються і функціонують громадянське суспільство і держава. Кожний із вказаних видів правових актів відіграє свою роль у творенні правового порядку;

3) ідеологічний елемент. Суть його полягає у наявності певного образу, загального уявлення та розуміння правопорядку, який виробляється в свідомості індивіда і складається в результаті поєднання раціонального й ідеального уявлень та образів про упорядкування правом суспільного життя;

4) функціональний елемент. Він передбачає те що: а) правові відносини створюють правовий порядок і водночас самі відновлюються на основі мінливої самоорганізації суспільства і динаміки правового порядку; б) наявні механізми правореалізації; в) правомірна поведінка суб'єктів права/учасників правопорядку;

5) комунікативний (інтегральний) елемент. Передбачає наявність процедурно-процесуальних форм здійснення та оформлення зв'язків між різними суб'єктами права та учасниками правопорядку, інституціями у сфері його забезпечення, з соціальним порядком, з міждержавним та міжнародним правопорядком.

Окрім цього, правопорядку як явищу, притаманні певні функції, у виконанні яких полягає його покликання.

Функції правового порядку – це основні напрями формування і підтримання стабільного правового стану системи суспільних відносин. Функції правопорядку визначаються як призначенням самого права, так і самостійним впливом правопорядку на функціонування суспільства і права:

1) стабілізаційна функція полягає у протистоянні зовнішнім чинникам руйнівного характеру таким як правовий нігілізм, волюнтаризм, правопорушення, зловживання правом. Також гарантує збереження і розвиток власної якісної визначеності, відкритості впливу позитивних чинників, що його забезпечують - розвиток демократії, вдосконалення законів, зміцнення правозаконності, поліпшення діяльності судової системи, правоохоронних органів;

2) компромісна функція, завданням якої є підтримання злагоди в суспільстві та припинення конфліктів, їх згладжування;

3) корекційна функція забезпечує своєчасне коригування внутрішніх зв'язків і відносин усередині правопорядку на різних структурних рівнях його впорядкування;

4) оціночно-орієнтувальна забезпечує орієнтування на збереження правових цінностей і вироблення правомірних установок;

5) комунікативна функція полягає у підтриманні, координації та узгодженні зовнішніх зв'язків із суспільним порядком, з іншими сферами суспільних відносин;

б) виховна функція забезпечує якісний вплив на правосвідомість індивідів у плані формування поваги до прав суб'єктів та учасників правовідносин,

Єдиним способом ефективного функціонування та розвитку правопорядку є його систематичне вдосконалення та адаптація до сучасних норм та принципів права.

Систему принципів правопорядку як загальноприйнятих норм-ідей найвищого авторитету становлять принципи права, що забезпечують єдність права, його інститутів та правової системи, гарантують верховенство права, забезпечують рівність усіх суб'єктів права перед законом та перед судом. Гарантують презумпцію невинуватості та інші спеціальні принципи, що органічно взаємодіють з основними принципами права як нормативною основою правопорядку. Усі принципи ґрунтуються на таких загальнолюдських цінностях права як гуманізм, демократизм, справедливість, свобода, рівність, тощо.

Основними принципами правопорядку є:

1) Принцип правової законності. Вона зумовлює законну реалізацію усіх завдань правопорядку; попереджає та усуває зловживання у сфері правової законності та не допускає примушувати будь-кого робити те, що суперечить міжнародним визнаним стандартам з прав людини чи що не передбачено чинним законодавством; забороняє органам державної влади та їх посадовим особам вчиняти дії, що виходять за межі встановлених повноважень та не у спосіб, передбачений Конституцією і законами держави;

2) Принцип соціально-нормативної визначеності. Він полягає у повній відповідності регульованих суспільних правовідносин до вимог формально визначених норм права, а також основоположним правам людини як основи права. Правова нормативність є основою і засобом врегулювання суспільних відносин;

3) Принцип системності, як зрозуміло з самої назви, вказує на наявність системи права, результатом дії якої є правовий порядок. Правопорядок - не

проста випадкова сукупність відносин окремих суб'єктів права, що не пов'язані між собою, а саме система відносин, що організуються, закріплюються, охороняються державою за допомогою права. Правопорядок - це не лише система суспільних відносин, а й реалізація права та правозастосування, правомірна поведінка, правова діяльність, будь-яка правова активність, дозволена законодавством. Наявність системно-структурної організації правопорядку дає змогу діяти злагоджено не тільки елементам правового порядку, а й елементам громадянського суспільства та національної правової системи;

4) Принцип субординаційності полягає у наявності чіткої системи ієрархії елементів правопорядку, яка ґрунтується на субординації та суворій співвідпорядкованості: а) органів держави, посадових осіб за їх ієрархією; б) нормативних актів за юридичною силою: верховенство конституції, відповідність законів конституції, а підзаконних актів - законам; в) актів застосування норм права, що відповідають нормативно-правовим актам та нормативним положенням (принципам) конституції і міжнародним актам; вертикальна і горизонтальна супідрядність інших зв'язків у суспільстві;

5) Принцип цілісності передбачає єдність правової законності, що забезпечується його поширеністю на територію всієї країни. Неприпустимим є одночасне функціонування різних видів правопорядку в окремих регіонах держави, тим більше унітарної держави, якою є Україна. Однак, на практиці у певних сферах правового регулювання такий різнобій існує, наприклад у сферах оподаткування та надання пільг. Як правило, він виникає як результат суперечностей у чинному законодавстві і зумовлених цим різних його трактувань на місцях. Умовою єдності правопорядку є єдність правової законності;

6) Принцип стабільності передбачає надійне закріплення функціонування правового порядку, за допомогою певних правових норм та створення умов щодо їх реалізації. Так, як цілком очевидним є те, що небезпека дестабілізації загрожує правопорядку постійно, особливо в періоди

соціально-економічної перебудови чи реформування суспільства, не завжди продуманого і обґрунтованого, а також в умовах наявності прогалів і колізій в законодавстві, держава застосовує запобіжні заходи як у сфері нормотворчості, так і правозастосування.

7) Принцип підконтрольності виявляється у забезпеченні повсюдного, загального й універсального контролю за суб'єктами та інститутами громадянського суспільства, уповноваженими на те органами державної влади (перевірка якості законів, відповідності їм підзаконних актів, ступеня реалізації прав та свобод громадян тощо). Підконтрольність надає стійкості режиму правопорядку;

8) Принцип відповідальності держави перед суспільством і громадянином означає, що держава несе відповідальність перед суспільством за належне виконання покладених на неї функцій щодо реалізації основоположних прав і свобод людини. У разі неналежного забезпечення правопорядку держава (в особі її органів і посадових осіб) має нести відповідальність перед суспільством і громадянином.

Отже, такі юридичні категорії як право, правова законність, правовий порядок та демократія є явища взаємозумовлені, тобто такі, що не можуть повноцінно існувати одне без одного. Якщо право, правова законність, правовий порядок - це певні рівні, зрізи правової матерії, які можна розглядати як її початок, динамічну частину і кінцевий результат, то демократія є умовою для їх якісного функціонування.

Право і правовий порядок часто співвідносяться як юридична основа, тобто власне право, і результат його дії, що виражається у вигляді правопорядку.

Право є системою норм, що регулюють суспільні відносини задля встановлення правопорядку; слугує способом формування та закріплення його норм; зумовлює нормативне забезпечення функціонування правопорядку; виступає в якості первинного засобу правового впливу на суспільні правовідносини, що стали предметом правового регулювання;

визначає можливість правового регулювання суспільних відносин; слугує гарантією правопорядку у разі вчасного та якісного оновлення норм права відповідно до вимог суспільного розвитку.

Правовий порядок є громадянським порядком, що ґрунтується на нормах права, поза якими і без яких він неможливий; є способом реалізації норм права у житті і є кінцевим результатом дії права, визначає рівень упорядкованості суспільних відносин правом. Також характеризує дієвість правового регулювання суспільних відносин та завдяки нормативності виступає певним засобом подолання прогалин та колізій в системі норм права.

Правова законність і правовий порядок співвідносяться як засіб установа правого порядку (правова законність) і впорядкована дійсність, наслідок дії правової законності (правовий порядок).

Отже, підсумовуючи вищевикладений матеріал, можемо дійти висновку, що правова законність це галузь фактичного і належного, це одночасно принцип, метод діяльності і режим правових дій і відносин, спосіб встановлення правопорядку та якісний показник, що визначає рівень правопорядку у суспільстві. І можлива правова законність і правовий порядок тільки в умовах верховенства права і верховенства закону.

Висновки до розділу 2

Підсумовуючи результати дослідження за другим розділом, можемо визначити наступні висновки:

1. Застосування принципів верховенства права і верховенства закону викликає суперечки не тільки на теоретичному рівні. Однією із причин, мабуть є те, що ці юридичні категорії увібрали у себе досвід розвитку суспільних відносин протягом усієї історії людства, і продовжують вбирати, тому вони є поняттями динамічними, які постійно перебувають у певному русі, спрямованому на постійне покращення і вдосконалення, що постійно підтверджує практика Європейського суду з прав людини.

2. У вітчизняному правознавстві ще не повністю подолані радянські стереотипи, за якими пріоритетною вважалася концепція верховенства закону, що тепер викликає певний конфлікт між верховенством права та верховенством закону. Це, як наслідок, має майже повне ігнорування на практиці визнаного майже всією світовою спільнотою принципу верховенства права, який декларує непорушність природних прав людини. Права людини ще не стали визначальними для правосвідомості лівової частки населення України.

3. Принцип верховенства закону є невід'ємною складовою принципу верховенства права в демократичній правовій державі, змістовним та визначальним принципом побудови системи джерел права. У західній теорії не виділяють принцип верховенства закону як окрему категорію, у більшості європейських держав принцип верховенства закону практично у повному обсязі відповідає терміну «законність». Це вважаємо цілком правильним, адже право не обмежується лише законом, який є лише однією з його форм, а включає й інші джерела, відтак верховенство права поняття більше за обсягом та змістом.

4. Нові підходи до права, сучасний «перехід від логіки рівності до логіки свободи» вимагають розширення сприйняття поняття «законність». Вважається, що для визнання основних прав людини, що є визначальним для принципу верховенства права, поняття «законності» вже не достатньо. Стверджувати права людини, фокусуватися на дозволах, використовувати широкі масиви нормативів свободи і справедливості в повному обсязі дозволяє лише категорія «правозаконність». Змістовне наповнення правозаконності забезпечується правовими приписами, які адекватно втілюють правові принципи, загальнолюдські ідеали і цінності, нагальні потреби та інтереси людини, об'єктивні тенденції соціального розвитку. Все це стає невід'ємною якістю правової системи в цілому, стану суспільного і державного життя, режиму функціонування правової держави.

РОЗДІЛ 3.

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПІВ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ТА ВЕРХОВЕНСТВА ЗАКОНУ В УКРАЇНІ

3.1. Роль і значення тлумачення закону для забезпечення принципів верховенства права та верховенства закону

Для забезпечення реальної дії принципів верховенства права і закону важливу роль відіграє єдність і однозначність розуміння закону, яка може досягатися завдяки тлумаченню закону. Крім того, на сьогоднішній день все частіше і частіше ми можемо чути таке слово як «колізія». Колізія права – це суперечка, яка виникає при застосуванні норм права, що не може не викликати занепокоєння, адже колізії між нормами права ведуть до порушення налагодженого механізму системи норм права і тим самим знижують його ефективність, впливають на його верховенство.

Один з провідних фахівців у галузі права М. Матузов стверджує, що законодавчі колізії заважають нормальній, ефективній роботі правової системи, часто порушують права людини та громадянина, позначаються на ефективності правового регулювання, стані режиму законності та правової законності, правосвідомості і правовій культурі суспільства [50 с. 231].

Зрозуміло, що такі суперечки створюють незручності в практиці застосування права, заважають реалізації своїх законних права громадянами. Саме тому, питання вирішення таких колізій у системі законодавства України, на разі, доволі актуальне.

Отож, одним з найбільш ефективних способів вирішення проблем правових суперечностей є тлумачення норм права та закону. Такий спосіб дає можливість виявити суперечливі і колізійні норми в законодавстві, встановити зв'язок загальних і спеціальних норм, допомагає правильно зрозуміти сферу їх дії, коло осіб, на яких поширюється їх дія, зміст того чи іншого законодавчого терміну. М. Матузов небезпідставно на перше місце по

ефективності вирішення юридичних колізій ставить саме тлумачення [50, с. 238].

Над вирішенням проблем, пов'язаних з тлумаченням правових норм, працювали так вчені-правники як М. Онищук, В. Денисенко, Д. Михайлович, А. Заєць, Ю. Тодика, Ю. Власов, М. Селівон. Проте, необхідно відмітити, що науково-теоретичне розроблення окресленої проблематики з точки зору забезпечення принципів верховенства права та верховенства закону потребує детальнішого наукового опрацювання.

Науковець та фахівець у галузі права М. Онищук вбачає, що необхідність у тлумаченні норм права виникає, по-перше, у зв'язку з тим, що норми права несуть загальний і доволі абстрактний характер, тому не завжди зрозумілий їх зміст, в ту саму мить як реальні суспільні відносини завжди чіткі та конкретні, мають ряд індивідуальних особливостей. Отож, в кожному конкретному випадку застосування норм права слід дослідити, чи належить даний випадок до того типу суспільних відносин, який законодавець передбачив у правовій нормі, чи ні. По-друге, явні недоліки законодавчої техніки, що часто трапляються в практиці застосування права, породжують юридичні колізії, що, в подальшому, сприяє виникненню потреби в тлумаченні правових норм [54, с.99].

Стосовно визначення змісту та подальшого тлумачення права, у науковій літературі та теорії права немає чітко визначеної позиції. Деякі науковці трактують його лише як з'ясування, тоді як інші стверджують, що суть тлумачення норм права полягає у їх роз'ясненні, треті — визначають тлумачення як поєднання обох попередніх тверджень. На нашу думку, найбільш вдалою є саме третя, позиція до підходу трактування суті тлумачення, адже інші дві демонструють нам доволі вузький підхід до вирішення цієї проблеми.

Перша частина, з якої розпочинається процес тлумачення норми-з'ясування. З'ясування надає характеристику гносеологічній природі тлумачення, що спрямоване на пізнання права. При тлумаченні з'ясування

виступає як внутрішній процес мислення, що не виходить за межі свідомості самого інтерпретатора. Під час з'ясування інтерпретатор застосовує різного роду способи та прийоми тлумачення для забезпечення процесу пізнання.

Взаємовідносини з'ясування, роз'яснення та тлумачення як основних елементів поняття тлумачення можуть бути охарактеризовані на практиці взаємозв'язком філософських категорій змісту і форми. При цьому з'ясування і роз'яснення — це безпосередня пізнавальна діяльність, процес її об'єктивізації ззовні виступає у вигляді специфічного змісту поняття тлумачення. У той же час акт тлумачення — це форма, в межах якої пізнається і роз'яснюється зміст правових норм. Тлумачення права, взяте в єдності його змісту (з'ясування та роз'яснення), виражається у встановленому акті, який є оболонкою процесу пізнання й пояснення змісту юридичних норм [55].

Виходячи з цього, тлумачення норм права можемо визначити як інтелектуально-вольову діяльність, як особливе соціальне явище, як своєрідний фактор правової культури, момент існування та розвитку права, необхідну умову правового регулювання. Тлумачення права — це такий спосіб роз'яснення, який має юридичне значення, і на основі якого повинні здійснювати свою діяльність усі суб'єкти права, що уповноважені на застосування правових норм.

Ще один фахівець в галузі права Ю. Тодика, стверджує, що в процесі тлумачення зміст норм права розкривається через знання мови, якою вони сформульовані, знання про системні зв'язки цих норм, їх походження і функціонування. Тлумачення, як будь-який процес мислення, підкоряється законам і правилам логіки, тобто кожне положення, що інтерпретується, повинно бути обґрунтованим, доведеним [68, с. 52].

Ще одна наукова думка, яка однозначно заслуговує на увагу, це думка Ю. Власова. Фахівець стверджує, що здійснення суб'єктом, уповноваженим на створення права, з'ясування змісту чинних правових приписів, можуть бути так чи інакше пов'язані з нормами права, що ухвалюються. При цьому

з'ясовується зміст даних норм права, досліджуються їх системні зв'язки з нормами права, що плануються до прийняття. Такий механізм необхідний для уникнення юридичних протиріч між змістом нових норм права та діючими правовими нормативно правовими актами, особливо тими, що закріплюють основоположні правові принципи, загальнолюдські цінності і ідеали в демократичному суспільстві та правовій державі. Більше того, тлумачення чинних норм права дозволить виявити та подолати прогалини, колізії в праві, прийняти правову норму, яка буде найповніше і найефективніше регулювати відповідні суспільні відносини [27, с.57].

Тлумачення як таке не може вносити поправки, доповнення чи зміни безпосередньо в норму права. Його мета полягає у вивченні існуючого конкретного правового припису. Очевидно, що уповноважений на здійснення тлумачення орган не може не враховувати умов, в яких реалізується норма права, а також її вплив на свідомість суспільства. Однак, це не може означати, що під час процесу тлумачення, спираючись на зміни умов виникнення нових потреб соціально-економічного, господарського розвитку, можна відійти від чіткого змісту правових норм та надавати нормам того змісту, який би мав зовсім інше значення, ніж те, що вкладене у них законодавцем.

Власне, суть тлумачення як особливого виду діяльності полягає в особливостях права як специфічного соціального явища. Саме завдяки наявності особливих властивостей права, необхідно здійснювати його тлумачення. Такими особливостями права є його нормативність, загальнообов'язковість, системність, формальна визначеність, державний примус.

Загальновідомим є той факт, що базу системи права складають його норми, тобто врегульовані та загальновизнані правила поведінки. Тим більше, що нормативність права носить особливий характер, так як це рівний масштаб, який застосовується до фактично нерівних людей. Спираючись на те, що закон як такий є загальним, а випадок чи юридична подія, для

регулювання якого він застосовується є одиничним, суб'єкти права, які його реалізують, — індивідуальні, то не піддається сумніву, що в такому разі необхідне тлумачення загальної норми з метою виявлення того, чи можливе використання її в конкретному випадку і щодо конкретних суб'єктів.

Як відомо право — це специфічне, комплексне суспільне явище, що має власні закономірності розвитку, форми прояву та реалізації на практиці, структуру конструкцій, принципи, способи, типи регулювання та ін. Вказані особливості в той же час потребують специфічної діяльності щодо з'ясування змісту права. Йдеться не тільки про тлумачення та трактування спеціальних правових термінів, а й про врахування специфіки правового регулювання.

Потреби в тлумаченні права викликана і можливими суперечностями між його формою і змістом. Зміст права виражається у формально закріплених у нормативно-правових актах, які не завжди правдиво відображають первинну волю законодавця. Недостатній рівень юридичної техніки, недоліки технічного порядку призводять до проблем, суперечностей, викривлення змісту права. У таких випадках тлумачення є необхідною умовою пізнання справжнього змісту юридичних приписів.

У сучасній науковій літературі часто зустрічається думка, що тлумаченню повинні піддаватись лише конфліктні чи незрозумілі правові норми, а зрозумілі ж не потребують окремого тлумачення. Такий підхід, на нашу думку, є спірним та неоднозначним. Так як для визначення, чи є норма зрозумілою та чіткою, потрібно її з'ясувати, тобто здійснити її тлумачення.

Тлумачення норм права є ефективним та, по суті, єдиним способом, дійсно правильного, глибокого та всебічного пізнання справжнього змісту норм права. Тлумачення займає важливе місце у правовій діяльності та правовому регулюванні. У сфері реалізації права тлумачення правових норм повинно застосовуватись в правотворчій діяльності, реалізації і систематизації норм права, правовому вихованні та пропаганді тощо. Важливість тлумачення в правовому регулюванні правових відносин суспільства полягає виключно у вірному та глибокому розумінні дійсного

змісту правових норм та їх повному, розгорнутому та обґрунтованому роз'ясненні іншим суб'єктам суспільних правовідносин.

Для того, аби подолати юридичну колізію, часто здійснюють аналіз практики застосування законів, з майбутньою оцінкою такого застосування норм правових актів у цілому чи їхніх окремих елементів. Нерідко такий аналіз проводиться на прохання (у вигляді запитів) державних органів різних рівнів, чи за зверненням громадських об'єднань та окремих громадян. Підставою для таких запитів і звернень є неясності та неточності в розумінні та однаковому трактуванні законів чи підзаконних актів, їх понять і термінів чи їх окремих норм. Також такою підставою є неоднакові позиції щодо застосування норм права на практиці, колом суб'єктів, на яких поширюється їхня дія. Суперечливі дії державних органів влади та організацій теж дають привід звертатися за офіційною оцінкою та тлумаченням нормативного акту.

У залежності від юридичних наслідків розрізняють неофіційне і офіційне тлумачення.

Неофіційне тлумачення норм права — це роз'яснення правових норм суб'єктами, що не мають на те відповідних повноважень, тому таке тлумачення не викликає юридичні наслідки. Сила та значення неофіційного тлумачення полягає у переконаності, обґрунтованості, науковості та в авторитеті тих суб'єктів, якими воно здійснюється.

Офіційне тлумачення — це різновид процесу тлумачення, здійснений суб'єктами, що спеціально наділені відповідними повноваженнями, як правило це відповідні органи державної влади чи посадові особи. Результати тлумачення такого виду завжди закріплюються у відповідному спільному акті, який породжує юридичні наслідки та має загальнообов'язковий характер для всіх суб'єктів, які реалізують ці норми права.

На думку Д. Михайловича, офіційне тлумачення закону є важливим способом забезпечення чіткого та правильного розуміння і застосування законодавчих актів. Науковець стверджує, що під час встановлення справжнього змісту нормативного припису, суб'єкт офіційного тлумачення

усуває перекося юридичної практики, забезпечує стабільність урегульованих правом суспільних відносин, єдність законності і правопорядку [51, с.3].

Офіційне тлумачення у свою чергу поділяється на автентичне, легальне, відомче.

Автентичне (або авторське) тлумачення закону здійснюється тим органом, який створив норму права. Таке тлумачення є найбільш компетентним і авторитетним, адже орган, який розробив дану правову норму, може найбільш точно розкрити та роз'яснити її зміст. Суб'єктом такого тлумачення може бути, наприклад Верховна Рада України. Однак, норми, згідно з якими Верховна Рада України має право тлумачити закони, не увійшли до чинного Регламенту Верховної Ради України [15]. При цьому, згідно з попередньою редакцією Регламенту, Верховна Рада України була наділена правом здійснювати тлумачення чинного законодавства чи окремих законодавчих положень, про що Верховна Рада приймала постанову.

На сьогодні, відповідно до частини 3 статті 21 Закону України «Про комітети Верховної Ради України», комітети з питань, віднесених до предметів їх відання, мають право надавати роз'яснення щодо застосування положень законів України. Такі роз'яснення не мають статусу офіційного тлумачення [13].

Саме тому легальне (або делеговане) тлумачення правових норм здійснюється лише спеціально уповноваженим органом. Таким органом на сьогоднішній день є Конституційний Суд України, на який відповідно до Конституції України покладено обов'язок вирішення питання про відповідність Конституції України (конституційність) законів та інших нормативно-правових актів, зокрема актів Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, а також офіційне тлумачення Конституції та законів України, про що йдеться у ст.ст. 147 та 150 Конституції України [40].

А. Заєць відзначив, що конституційне тлумачення відіграє важливу роль для законотворчого процесу, адже принципи і норми, закріплені в

Конституції України, є базовими та є основою для всієї системи національного законодавства. Також важливе місце офіційне тлумачення норм права займає і при пропаганді права в суспільстві.

Отже, тлумачення має значення для всіх сторін правової діяльності, оскільки здійснюється суб'єктами права з метою правильного розуміння і застосування приписів правових норм [36, с.86].

За твердженням М. Селівона, Конституційний Суд України сприяє укріпленню конституційного ладу, сприяє формуванню та розвитку правової держави, пришвидшує процес демократизації суспільства, утвердженню режиму законності в правотворчій та правозастосовній діяльності. Даний орган є одночасно відносно самостійною, хоча і невід'ємною, частиною державного механізму. Будучи одним з основних та найбільш ефективних способів гарантування верховенства Конституції, Конституційний Суд України забезпечує у розглянутих ним справах неухильне виконання положень Основного закону усіма органами державної влади та органами місцевого самоврядування, що сприяє стабільності Конституції держави та впливає на стабільність суспільного життя. За допомогою правових позицій Конституційного Суду України формується правосвідомість у суспільстві, що у свою чергу, сприяє розумінню таких важливих правових цінностей, як верховенство права та закладений у ньому принцип справедливості [63, с.16].

Право надавати офіційне і загальнообов'язкове тлумачення для усіх суб'єктів державної влади вказує на велику значимість Конституційного Суду України в здійсненні їм своєї діяльності. Наділення даним повноваженням Конституційного Суду України підтверджує його виняткову роль в цій сфері, і ніякий інший орган державної влади не має права виконувати таку функцію [67, с. 138-139].

Конституція України присвячує багато уваги питанню офіційного тлумачення Конституції і законів України, маючи на увазі виняткове повноваження Конституційного Суду України, але при цьому не надає єдиного визначення даному поняттю.

У Законі України «Про Конституційний Суд України» також не дається нормативного визначення поняття «офіційне тлумачення», а мова йде лише про його підстави. В свою чергу, поняття «офіційне» тлумачний словник сучасної української мови трактує як такий, що запроваджується, регулюється та видається урядом, урядовою установою чи службовою особою; витриманий відповідно до встановлених правил та формальностей [84, с. 283]. Тоді як поняття «тлумачення» цей же словник трактує як текст, який містить пояснення, трактування чого-небудь [84, с. 448].

У статті 93 Закону акцентується увага на практичній необхідності «у з'ясуванні або роз'ясненні, офіційній інтерпретації положень Конституції і законів України». На думку Ю.Н. Тодики, офіційне тлумачення Конституції і законів України — це діяльність Конституційного Суду в рамках законодавчо встановлених процедур за допомогою апробованих наукою і практикою прийомів і способів по подоланню невизначеності розуміння Конституції і законів України у формі нормативної або казуальної інтерпретації з метою забезпечення конституційної законності і конституційного правопорядку [68, с. 52].

Виходячи з позицій теорії держави і права, аналізу законодавства України, тлумачення Конституції Конституційним Судом України полягає в подоланні, у межах встановлених чинним законодавством процедур та на основі використання усіх відомих сучасній правовій науці прийомів та способів, неоднозначності та нечіткості в розумінні самої Конституції України або її правових норм та їх елементів, що співвідносяться з нею, з метою забезпечення верховенства Конституції України та забезпечення належного конституційного правопорядку.

За характером та юридичними наслідками офіційне тлумачення норм права в теорії права має поділ на казуальне тлумачення та нормативне.

Казуальне офіційне тлумачення — це особливий вид офіційного тлумачення, який застосовується до конкретного юридичного випадку.

Особливістю такого тлумачення є те, що таке тлумачення є обов'язковим лише для тих осіб, у відношенні яких воно дається.

Офіційне тлумачення Конституційним Судом України дається як нормам чинного законодавства, відповідність нормам Конституції якого перевіряється, так і відповідним положенням Конституції. Левова частка розглянутих Конституційним Судом України справ здійснюється саме за допомогою казуального тлумачення. В першу чергу це стосується спорів про перевірку на відповідність Конституції України законів його елементів та інших правових актів.

Нормативне тлумачення — це вид офіційного тлумачення норм права, висновок якого несе загальнообов'язковий характер та поширюється на широке коло осіб і на необмежену кількість випадків. Закріплене законодавцем за Конституційним Судом України право давати офіційне тлумачення (частина друга статті 150 Конституції України) означає, що воно вже саме по собі є нормативним, надається незалежним органом державної влади, здобуває юридичну форму і є загальнообов'язковим [67, с. 140-142].

Як і будь-якому юридичному процесу, процедурі тлумачення норм права Конституційним Судом України, характерні чіткі стадії.

Першою стадією процедури тлумачення Конституції України і законів України чи їх елементів, можемо вважати факт встановлення невизначеності чи неоднозначності в трактуванні положень Конституції України та законодавства України. Саме це, на нашу думку, є достатньою підставою для розгляду справи в Конституційному Суді України. На даній стадії процесу, досліджується та аналізується текст подання чи звернення в Конституційний Суд та додані до нього документи. Конституційні подання чи звернення обов'язково повинні відповідати вимогам, передбаченим Законом України «Про Конституційний Суд України» [14].

Друга стадія тлумачення Конституції України та законів України пов'язана з діяльністю судді-доповідача щодо підготовки справи до слухання у суді. Розподіл конституційних звернень між суддями-доповідачами

здійснюється рівномірно та з врахуванням їхньої спеціалізації. Суддя-доповідач повно та всесторонньо вивчає матеріали справи, в тому числі за необхідності отримує додаткові матеріали, доручає здійснення перевірок, досліджень, експертиз, проводить консультації з фахівцями права, здійснює необхідні запити. Конституційне подання та звернення має бути вивченим суддею-доповідачем у справі зі збереженням розумного строку. Протягом вказаного строку суддя-доповідач у справі зобов'язаний передати на засідання Колегії суддів Конституційного Суду України проект ухвали про відкриття конституційного провадження у справі чи відповідну ухвалу про відмову у відкритті провадження у даній справі. Дана стадія процесу тлумачення завершується винесенням Колегією суддів процесуальної ухвали про відкриття провадження в Конституційному Суді України або про відмову в його відкритті [17].

Третя стадія процедури тлумачення полягає в розгляді конституційних подань та звернень по-суті щодо необхідності в офіційному тлумаченні і прийняття рішення щодо відкриття провадження у справі. Якщо на засіданні Конституційного Суду України було прийняте відповідне процесуальне рішення щодо відкриття провадження у справі в Конституційному Суді, дане питання виноситься Головою Конституційного Суду України на розгляд пленарного засідання Конституційного Суду. Прийняте Конституційним Судом України на його засіданні процесуальне рішення про відмову у відкритті провадження у справі в Суді є остаточним і оскарженню не підлягає [17].

Четверта стадія процесу тлумачення полягає в розгляді справи на пленарному засіданні Конституційного Суду та дискусії суддів для прийняття підсумкового висновку Конституційного Суду України з питання офіційного тлумачення Конституції України і законів України. На відкритому пленарному засіданні розглядаються надані суб'єктом права на конституційне подання чи звернення відповідні аргументи щодо необхідності в офіційному тлумаченні окремих положень Конституції України або законів

України, щодо яких було подано конституційне подання чи звернення. На закритому пленарному засіданні Конституційного Суду України використовуються спеціальні способи і прийоми тлумачення змісту вказаних норм права, розробляється, мотивується, розглядається і приймається рішення Конституційного Суду України, у резолютивній частині якого офіційно тлумачаться (роз'яснюються) положення Конституції України або законів України, щодо яких було подано конституційне подання чи конституційне звернення. При цьому офіційне тлумачення законів України передбачає з'ясування питання їх відповідності Конституції України (конституційності). Якщо буде встановлено, що закон не відповідає Конституції України, суперечить їй, він визнається неконституційним. Але при цьому Конституційний Суд не бачить, на відміну від законодавця, нових правил, і це означає, що Конституційний Суд не створює прямих джерел права.

І нарешті, остання стадія процесу тлумачення — це офіційне оприлюднення рішення Конституційного Суду України. Рішення та висновки Конституційного Суду України офіційно оголошуються головуючим на пленарному засіданні Конституційного Суду України. Таке оголошення вважається офіційним оприлюдненням рішення Конституційного Суду України та підлягає публікації у «Віснику Конституційного Суду України», в інших офіційних виданнях України та на офіційному сайті Конституційного Суду України.

Підсумовуючи вищевикладене, можна стверджувати що формами звернення до Конституційного Суду України, за тлумаченнями норми права є конституційне подання та конституційне звернення. Підставою для конституційного подання щодо офіційного тлумачення Конституції України та законів України є практична необхідність у з'ясуванні або роз'ясненні, офіційній інтерпретації положень Конституції України та законів України. Підставою для конституційного звернення щодо офіційного тлумачення Конституції України та законів України є наявність неоднозначного

застосування положень Конституції України або законів України судами України, іншими органами державної влади, якщо суб'єкт права на конституційне звернення вважає, що це може призвести або призвело до порушення його конституційних прав і свобод.

Офіційне тлумачення положення Конституції України та законів України, щодо яких було подано конституційне подання чи конституційне звернення виражаються у резолютивній частині висновку Конституційного Суду України.

У випадку, коли під час тлумачення Закону України чи його окремих положень було встановлено наявність ознак, що свідчать про його невідповідність Конституції України, Конституційний Суд України у цьому ж провадженні вирішує щодо визнання такого закону чи його окремих положень не конституційними.

Висновки, зроблені Конституційним Судом України, мають глибоку правову основу і набувають обов'язковий характер для суб'єктів правовідносин.

Хоча позиція Конституційного Суду України обґрунтовується як теоретично так і юридично, проте нагадує пропозицію науки щодо удосконалення законодавства. При цьому Конституційний Суд не вбачає, на відміну від законодавця, нових правил, а це свідчить про те, що Конституційний Суд не створює нових джерел права.

Хоча Конституційний Суд України залишається провідним органом тлумачення норм права, однак існують й інші способи дати тлумачення нормам права, окрім конституційного. Одним з таких способів виступає відомче тлумачення. Відомче тлумачення здійснюється керівництвом центрального органу влади того чи іншого міністерства, комітету, відомства. Таке тлумачення дається під час дачі офіційної відповіді на запити підвідомчих установ і підприємств з питань правильного трактування та застосування норм правових актів чи їх окремих положень. Однак, необхідно

вказати, що юридична сила такого тлумачення обмежується сферою діяльності відповідного міністерства, комітету чи відомства.

Необхідно звернути увагу на процес роз'яснення центральних органів виконавчої влади. Такі роз'яснення надаються у вигляді відповіді на запити державних органів, підприємств, установ та організацій, чи навіть окремих громадян. Про це свідчать норми чинного законодавства, а саме, відповідно до пункту 13 частини 2 статті 64 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» виконавча дирекція Пенсійного фонду зобов'язана надавати безкоштовно страхувальникам і застрахованим особам в усній та письмовій формі, а також через засоби масової інформації консультації з питань застосування законодавства про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, роз'яснювати їхні права, обов'язки і відповідальність, порядок сплати страхових внесків, заповнення звітності та інші питання відповідно до цього Закону [11].

Ще одним уповноваженим суб'єктом, на якого покладено обов'язок надавати роз'яснення щодо норм чинного законодавства є органи державної фіскальної служби, які зобов'язані надавати роз'яснення платникам податків щодо їх оподаткування. За загальною практикою, роз'яснення, як таке, надається у тому разі, якщо нормами чинних законів або інших нормативних актів, можливе неодноразове трактування прав та обов'язків платників податків.

Необхідно підкреслити, що податкові роз'яснення мають лише роз'яснювальний та інформаційний характер та ніякому разі не породжують нових норм права.

Сумною є практика, коли часто на основі таких роз'яснень законодавства встановлюються нові норми права, які в свою чергу створюють колізії права. Такі роз'яснення законодавства є немічними і підлягають відкликанню з місць застосування та скасуванню органом, який його видав. Більше того, якщо суд визнає таке роз'яснення недійсним, контролюючі та інші державні органи, які його видали, зобов'язані привести

таке роз'яснення у відповідність до законодавства або скасувати відповідне роз'яснення.

Для того, щоб підсумувати, вище наведені аргументи, необхідно зазначити, що без дійсно глибокого пізнання змісту правових норм, їхня ефективна реалізація просто неможлива, не говорячи про їх систематизацію чи формування правової культури та правосвідомості. Однак, необхідно усвідомлювати, що для з'ясування дійсного змісту норм права, простого ознайомлення з її текстом явно не достатньо. Така ситуація пояснюється особливостями самих норм права, їхніми формами та способами їх зовнішньої реалізації. Дослідження таких особливостей разом з вивченням дійсного змісту норм права, вимагає застосування засобів тлумачення правових норм. Тому саме, процес тлумачення норм права гарантує рівне розуміння змісту норм права. Важливе значення відіграє також єдність розуміння і реалізації норм права у середині суспільстві, що якісно відображається на стані режиму законності в державі. Зазначеного, на нашу думку, можна досягти шляхом роз'яснення суб'єктам правовідносин дійсного змісту правових норм, тих ідей, цінностей і понять, що першочергово закладались законодавцем.

У кінцевому результаті тлумачення права та його роз'яснення як правова діяльність є основою забезпечення режиму законності та забезпечує підвищення ефективності правового регулювання. В умовах актуальність такого засобу значно виросла. Пояснення цьому може бути те, що в останні роки життя українське законодавство потужно оновилося, у ньому з'явилися нові поняття, норми й навіть галузі права. Правотворча діяльність на сьогоднішній день здійснюється на основі фундаментальних принципів права. У законодавчій діяльності значно ширше почав використовуватися досвід іноземних держав. В таких умовах тлумачення повинно відігравати роль важливого інструменту пізнання, реалізації й удосконалення права.

Більше того, значимість проблеми вірного тлумачення норм права та їх роз'яснення за сучасних умов лише підвищується. Адже, не може не

викликати смутку, наявність малої кількості у системі національного законодавства дійсно якісно систематизованих нормативно-правових актів. Це слугує свідченням про суттєву неструктурованість та неузгодженість системи законодавства України. Саме така ситуація з національним законодавством підносить актуальність проблеми тлумачення правових норм на якісно новий рівень. Саме застосування тлумачення, його методології й принципів дає змогу адекватно трактувати зміст норм права, гарантує верховенство права і верховенство закону.

3.2. Окремі елементи принципу верховенства права у рішеннях ЄСПЛ

Як уже зазначалось, принцип верховенства права є базовою основою для система права будь-якої дійсно правової та демократичної держави. Конституція України визначає, що наша держава є правовою державою і також, що в Україні провідним є принцип верховенства права, а отже даний принцип є базовим для будь-якої галузі права. Однак, як показує практика, застосування даного принципу у правовому житті держави не проводиться без проблема та суперечок, адже чіткого законодавчого визначення верховенства права наразі не існує. Саме через такі проблеми в системі національного законодавства, важливу роль у правильному розумінні, трактування та застосуванні принципу верховенства права відіграє практика Європейського Суду з прав людини. Така ситуація пояснюється не тільки міжнародними зобов'язаннями нашої держави, а тим, що України і її народ, обрали шлях до євроінтеграції, а отже фактично визнали основні принципи права характерні для європейської системи права. І це логічно, адже принцип верховенства права в європейській системі правових цінностей не якийсь теоретичний ідеал, а цілком практичний інструмент, який застосовується в повсякденному правовому житті держави. І основним суб'єктом права, який застосовує даний принцип на практиці, на всесвітньому рівні, є саме Європейський Суд з прав людини.

Перед тим як заглибитись у саму практику застосування даного принципу Європейським Судом, здійснимо невеличкий екскурс у історію використання даного принципу європейськими державами та організаціями.

Період потужного розвитку практики застосування принципу верховенства права припав на період закінчення Другої Світової війни, адже саме по її закінченні швидко почали формуватися міжнародні організації і, логічно, що даний принцип отримав широке застосування. Вимоги щодо його впровадження та реалізації були закріплені у великій кількості міжнародно-правових актів та документів таких відомих міжнародних організацій як ООН, ЄС, Рада Європи, ОБСЄ та ін.

Саме це забезпечило появу та розвиток як глобалізаційних, так і євроінтеграційних концепцій правової держави та утвердження принципу верховенства права. В нормативних актах ЄС було надане визначення змісту принципу верховенства права. Говорячи про принцип верховенства права Європейського Союзу мається на увазі, в першу чергу, пріоритет правових норм ЄС над національними нормами права окремих держав-учасниць, окрім випадків, коли національні норми права більш досконалі, ніж норми ЄС. Також норми національного законодавства ні в якому разі не повинні суперечити нормам ЄС.

Даний принцип разом з такими фундаментальними засадами права як свобода, рівність, справедливість, демократія був закріплений у статті 6 «Договору про Європейський Економічний Союз». Даний договір увійшов в основу правового порядку Європейського Союзу. В ньому зазначено, що принцип верховенства права в ЄС є визначальним щодо вирішення питання про співвідношення національних норм права окремих держав-учасниць.

Принцип верховенства також було визнано основоположним та йому надавався найвищий пріоритет у нормативно-правових актах іншої відомої міжнародної організації, такої як Рада Європи. У Преамбулі Статуту Ради Європи та в її статті 3 було закріплено вимоги щодо дотримання принципу верховенства права. Поміж цього, в даному правовому акті проголошується

про те, що усі члени Ради Європи визнають принцип верховенства права. Також закріплення принципу верховенства права має місце і в інших нормативних актах Ради Європи [47].

Ось так виглядає сучасна практика застосування принципу верховенства прав в європейських державах. Що ж до безпосередньої практики застосування даного принципу ЄСПЛ, то особливості застосування принципу верховенства права з урахуванням практики даного органу, зазначені в Законі України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», який було прийнято нашим парламентом 23 лютого 2006 р. [10]. Логічним продовженням даного закону є постанова Кабміну України «Про заходи щодо реалізації Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [12].

Іншим джерелом права (хоча воно і немає прямої юридичної сили) для використання даного принципу у судовій практиці України є науково-методичний посібник для суддів «Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя». Даний посібник було опубліковано у 2015 році у рамках проектів ОБСЄ, авторитетність якого не викликає сумніву. В цих матеріалах наведено приклади посилання на принцип верховенства права у рішеннях ЄСПЛ щодо України. Перший стосується вимоги «якості» закону, а другий – принципу юридичної визначеності [5].

Отже, як ми з'ясували, законодавці України одностайні в питанні визнанні практики ЄСПЛ на теренах нашої держави. Тому не має потреби надалі наголошувати на важливості ролі даної судової структури. Що ж до безпосередньої ролі практики ЄСПЛ у ствердженні принципу верховенства права, то необхідно зазначити, що одна з проблем, на яку вказує дана практика, це те, що принцип верховенства права вимагає дотримання вимог правової якості законодавчих актів, якими передбачається втручання в основоположні права та свободи та громадянина. Наприклад, у рішенні

ЄСПЛ від 10 грудня 2009 року у справі «Михайлюк та Петров проти України» (Mikhaylyuk and Petrov v. Ukraine, заява № 11932/02) зазначено: «Суд нагадує, що вираз «згідно із законом» насамперед вимагає, щоб оскаржуване втручання мало певну підставу в національному законодавстві; він також стосується якості відповідного законодавства і вимагає, щоб воно було доступне відповідній особі, яка, крім того, повинна передбачати його наслідки для себе, а також це законодавство повинно відповідати принципу верховенства права» [98].

Ще одним рішенням, що вказує на дану проблему, є рішення ЄСПЛ у справі «Полторацький проти України», де знову порушене питання якості чинного законодавства України, та взагалі піднімається проблематика режиму законності в нашій державі, яка, як відомо, є елементом принципу верховенства права [103].

У справі «Полторацький проти України» (Poltoratskiy v. Ukraine) Європейський Суд з прав людини здійснив розгляд скарги, яка стосувалася умов тримання та поводження із заявником у «коридорі смерті» у СІЗО Івано-Франківської області. У своїй заяві заявник подав скаргу на обмеження права на побачення з родиною, а також на те, що йому не надали змоги зустрітись із адвокатом та відсилати й отримувати листи, дивитися телебачення і мати будь-який зв'язок із зовнішнім світом.

Мабуть, зважаючи на те, що це було тільки друге рішення по суті проти України (від 23 квітня 2003 року), у ньому Європейський Суд з прав людини доволі детально та розгорнуто виклав свою попередню прецедентну практику щодо концепції «відповідно до закону», зокрема, як підставу виправданості втручання у права, гарантовані статтею 8 Європейської конвенції з прав людини. Наведемо витяг із рішення ЄСПЛ у цій справі в повному обсязі:

«152. Таке втручання може бути виправданим лише при виконанні умов другого параграфу цієї статті. Зокрема, щоб не суперечити статті 8, втручання повинно бути здійснене «відповідно до закону», переслідувати законну мету і бути необхідним у демократичному суспільстві для

досягнення цієї мети (див. рішення у справі «Сільвер та інші проти Сполученого Королівства» від 25 березня 1993 р., серія А № 61, с.32, § 84; і рішення у справі «Петра проти Румунії» від 23 вересня 1998 р., Звіти 1998-VII, с. 2853, § 36).

153. Насамперед, Суд повинен розглянути, чи було втручання здійснене «відповідно до закону». Цей вираз, по-перше, вимагає, щоб відповідний захід мав певну підставу в національному законодавстві; він також стосується якості відповідного законодавства і вимагає, щоб воно було доступне відповідній особі, яка, крім того, повинна бути здатна передбачити його наслідки для себе, а також, це законодавство повинно відповідати принципу верховенства права (див. рішення у справах «Круслен проти Франції» (*Kruslin v. France*) та «Ювіг проти Франції» (*Huvig v. France*) від 24 квітня 1990 р., серія А № 176-А, с.20, § 27, і серія А № 176-В, с.52, § 26, відповідно).

154. Стверджуючи, що ці вимоги були виконані, Уряд посилався у своїх письмових зауваженнях на Закон «Про попереднє ув'язнення» та Виправно-трудоий кодекс. У своїх наступних зауваженнях він також послався на Інструкцію та Тимчасове положення. Заявник стверджував, що лише певні внутрішні інструкції видавалися для регулювання умов утримання осіб, які очікували смертної кари.

155. Суд зауважує, що закон регулює умови утримання до вступу вироку в законну силу. Крім того, він зауважує, що, хоча Кодекс передбачає загальну правову основу для умов тримання під вартою, компетентні органи влади у цій справі не посилалися на його положення, коли інформували заявника чи його батьків про правила, які застосовуються до засудженого до смертної кари.

156. З документів, поданих сторонами, та фактів, встановлених Комісією, випливає, що після вступу вироку в законну силу умови тримання під вартою засуджених до смертної кари регулювалися Інструкцією, виданою Міністерством юстиції, Генеральним прокурором та Верховним Судом. Суд

зазначає, що Інструкція була внутрішнім документом, який не підлягав публікації, а тому не був доступний громадськості.

157. Суд зазначає, що Інструкція була замінена Тимчасовим положенням, затвердженим Державним департаментом з питань виконання покарань наказом № 72 від 25 червня 1999 р. і зареєстрованим в Міністерстві юстиції 1 липня 1999 р. за № 426/3719, який набув чинності 11 липня 1999 р. і був доступним для громадськості. Тимчасове положення розширило права засуджених до смертної кари. Зокрема, ув'язненим було дозволено отримувати шість посилок та три бандеролі на рік, відправляти і отримувати листи без обмежень та мати щомісячні побачення з родичами тривалістю до двох годин. Проте, як зазначалося Комісією, Тимчасове положення не застосовувалося до фактів, на які скаржився заявник і які мали місце до 11 липня 1999 р.

158. За цих обставин Суд вважає, що не можна сказати, що втручання у право заявника на повагу до приватного і сімейного життя та кореспонденцію було здійснене «відповідно до закону», як вимагається статтею 8 § 2 Конвенції.

159. З огляду на цей висновок Суд, як і Комісія, вважає зайвим розглядати, чи у цій справі втручання було необхідним у демократичному суспільстві для досягнення однієї з законних цілей в сенсі статті 8 § 2 Конвенції.

160. Таким чином, статтю 8 Конвенції було порушено» [103].

Окрім цього концепція «законності» стосується не лише статті 8 Конвенції, але й великої кількості інших статей ЄКПЛ. Прикладом може бути справа «Кац та інші проти України» (*Kats and Others v. Ukraine*, заява № 29971/04), рішення від 18 грудня 2008 року, в якій ЄСПЛ розглядав законність стосовно права на свободу та особисту недоторканність, зазначивши наступне:

«...140. Суд повторює, що слово «законний» та словосполучення «відповідно до процедури, встановленої законом», які містяться в пункті 1

статті 5, по суті, відсилають до національного законодавства і встановлюють обов'язок забезпечувати дотримання матеріально-правових та процесуальних норм такого законодавства. Однак «законність» тримання під вартою, з точки зору національного закону, не завжди є вирішальним фактором. На додаток до цього, Суд має переконатися, що тримання під вартою протягом періоду, який розглядається, відповідало меті пункту 1 статті 5 Конвенції, який не дозволяє безпідставно позбавляти особу свободи («Єчюс проти Литви» (Ječius v. Lithuania), заява № 34578/97, п. 56).

141. Суд зауважує, що стаття 165-1 Кримінально-процесуального кодексу передбачає, що особу, яка утримується під вартою, має бути негайно повідомлено про те, що винесено рішення про її звільнення з-під варти. Стаття 20 Закону «Про попереднє ув'язнення» передбачає, що адміністрація місця попереднього ув'язнення зобов'язана негайно звільнити ув'язненого після отримання нею відповідного рішення. Не заперечується той факт, що жодне із згаданих вище положень не було виконано в цій справі.

142. Тому Суд дійшов висновку, що тримання Ольги Біляк під вартою з 29 січня до 1 лютого 2004 року не було законним у значенні підпункту «с» пункту 1 статті 5» [97].

У іншій справі – «Сергій Волосюк проти України» (Sergey Volosyuk v. Ukraine, заява № 1291/03) рішення від 12 березня 2009 року – Європейський Суд з прав людини склав вимоги до «законності» відповідно до п. 4 ст. 5 Європейської Конвенції з прав людини – в контексті перевірки судом законності позбавлення свободи. Зокрема, було зазначено таке:

«...47. Суд повторює, що згідно з пунктом 4 статті 5 Конвенції затримана чи взята під варту особа має право ініціювати провадження з метою перевірки судом процесуальних і матеріально-правових умов, які є неодмінними для забезпечення «законності» – у значенні пункту 1 статті 5 Конвенції – позбавлення її свободи. Це означає, що компетентний суд має перевірити не лише дотримання процесуальних вимог національного законодавства, а й обґрунтованість підозри, яка послужила підставою для

затримання, та легітимність мети, з якою здійснювалися це затримання і подальше тримання під вартою (див. справу «Граусліс проти Литви» (*Grauslys v. Lithuania*), заява № 36743/97, пункти 51—55, від 10 жовтня 2000 року).

48. У пункті 4 статті 5 зазначено, що «суд без зволікання встановлює законність затримання». Ця вимога містить два аспекти: по-перше, можливість здійснення судового контролю має забезпечуватися невдовзі після взяття особи під варту і, в разі необхідності, з розумною періодичністю надалі. По-друге, таке провадження має здійснюватися з належною старанністю (див. справу «Худобін проти Росії» (*Khudobin v. Russia*), заява № 59696/00, п. 115).

49. Процедура вирішення питань стосовно тримання під вартою має здійснюватися з дотриманням принципу змагальності і завжди має забезпечувати рівність процесуальних засобів сторін у справі (див. справу «Тжаска проти Польщі» (*Trzaska v. Poland*), заява № 25792/94, п. 74, від 11 липня 2000 року). Забезпечення затриманому права бути заслуханим – особисто або за допомогою певного представництва – є однією з основоположних гарантій процедури, що застосовується при вирішенні питань позбавлення свободи (див. рішення у справі «Кампаніс проти Греції» (*Kampanis v. Greece*) від 13 липня 1995 року, серія А, № 318-В, п. 47).

50. Хоча пункт 4 статті 5 Конвенції не зобов'язує досліджувати кожний аргумент у доводах особи, взятої під варту, стосовно законності такого заходу, суддя, розглядаючи таке звернення, повинен врахувати наведені особою конкретні факти, здатні поставити під сумнів існування умов, які для цілей Конвенції є неодмінними для забезпечення «законності» позбавлення свободи (див. справу «Ніколова проти Болгарії» (*Nikolovav. Bulgaria*) [GC], № 31195/96, п. 61, ECHR 1999-II).[...]

54. Суд зауважує, що 17 травня 2000 року апеляційний суд розглядав питання подальшого тримання заявника під вартою, коли виносив постанову про віддання його до суду. Однак відповідне рішення було ухвалене

апеляційним судом за результатами слухання, яке проводилося в присутності прокурора, але за відсутності заявника та його захисника. У матеріалах справи немає жодних свідчень того, що заявник та його адвокат відмовилися від свого права брати участь у згаданому слуханні. Таким чином, під час цього слухання не було дотримано гарантії рівності процесуальних засобів сторін, оскільки заявник не мав можливості прокоментувати аргументи чи спростувати підстави, наведені органами кримінального переслідування для того, щоб виправдати тримання його під вартою. До того ж умотивування судової постанови про запобіжний захід, обраний стосовно заявника, насправді не містить посилок на обставини, які могли б виправдовувати подальше тримання його під вартою.

55. Отже, Суд вважає, що слухання, на якому вирішувалося питання про віддання заявника до суду, і прийнята за його результатами постанова не відповідали вимогам пункту 4 статті 5 Конвенції. [...]

57. Водночас, Суд зауважує, що з 2 жовтня 2001 року до 6 жовтня 2003 року, коли справа заявника перебувала на розгляді в суді, не було проведено жодного слухання. Звідси випливає, що протягом двох років і чотирьох днів заявникові не забезпечувалася можливість домогтися судового контролю законності тримання його під вартою, що суперечить вимогам пункту 4 статті 5 Конвенції» [95].

Ще однією з доволі відомих справ проти України, де розглядалося питання законності в аспекті вже згадуваної статті 8 Європейської Конвенції, є рішення «Волохи проти України» (Voloĥa v. Ukraine) від 2 листопада 2006 року (заява №23543/02). У даній судовій справі Європейський Суд з прав людини розглянув питання, чи була виправданою постанова про накладення арешту на кореспонденцію заявників, що становила «втручання органів державної влади» у право заявників на повагу до їх кореспонденції, гарантоване п. 1 ст. 8 Конвенції з прав людини, як передбачено п. 2 ст. 8 Конвенції, і насамперед, чи було таке втручання «згідно із законом». Так, встановлено:

«...43. Головне питання полягає в тому, чи може вищевказане втручання бути виправданим у сенсі п. 2 ст. 8. Оскільки цей пункт передбачає обмеження права, гарантованого Конвенцією, він має чітке тлумачення. Суд повторює, що повноваження державних органів на проведення таємного спостереження за громадянами в ході кримінального розслідування визнаються Конвенцією в тій мірі, в якій вони є абсолютно необхідними (див. *mutatis mutandis*, рішення у справі «Класс та інші проти Німеччини» (*Klass and Others v. Germany*), від 6 вересня 1978 року, п. 42).

44. Таке втручання не порушує статтю 8, якщо воно здійснюється «згідно із законом», переслідує законну мету відповідно до пункту 2 та якщо воно є необхідним у демократичному суспільстві задля досягнення цієї мети.

45. Уряд стверджував, що постанова про накладення арешту на кореспонденцію заявників була винесена відповідно до статті 187 Кримінально-процесуального кодексу. Заявники не оспорювали це твердження, але зазначили, що статтю 31 Конституції дотримано не було.

46. Суд зауважує, що стаття 31 Конституції України, стаття 187 Кримінально-процесуальний кодекс України та стаття 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» передбачають можливість накладення арешту на кореспонденцію в ході кримінального провадження та оперативно-розшукової діяльності.

47. Таким чином, існувала законна підстава для такого втручання.

48. Суд вважає, що вимога «доступності закону» була дотримана, оскільки всі вказані нормативні акти були опубліковані (див. пп. 25–27 рішення).

49. Щодо вимоги «передбачуваності», Суд повторює, що норма права є «передбачуваною», якщо вона сформульована з достатньою чіткістю, що дає змогу кожній особі – у разі потреби, за допомогою відповідної консультації – регулювати свою поведінку. Суд наголошував на важливості цього принципу стосовно таємного спостереження таким чином (див. рішення у справі «Мелон проти Сполученого Королівства» (*Malone v. United Kingdom*), від 2

серпня 1984 року, п. 67, рішення у справі «Аманн проти Швейцарії» (Aman v. Switzerland), заява № 27798/95, п. 56, ЄСПЛ 2000-II):

«Суд завжди дотримувався думки, що словосполучення «згідно із законом» не просто відсилає до національного законодавства, а й пов'язане з вимогою якості «закону», тобто вимогою дотримання принципу «верховенства права», про що прямо говориться у преамбулі Конвенції... Отже, цей вислів означає – і це впливає з предмета і мети статті 8, – що в національному законодавстві має існувати засіб правового захисту від свавільного втручання державних органів у права, гарантовані пунктом 1 [...]

Ризик такої свавільності є особливо очевидним в умовах, коли повноваження виконавчої влади здійснюються таємно [...].

[...] Оскільки здійснювані на практиці заходи таємного спостереження за обміном інформації є закритими для їх ретельного аналізу з боку осіб, яких це стосується, або з боку громадськості загалом, надання правової дискреції органам виконавчої влади у вигляді необмежених повноважень було б несумісним з принципом верховенства права. Отже, закон має з достатньою чіткістю визначати межі такої дискреції, наданої компетентним органам, і порядок її здійснення, з урахуванням законної мети даного заходу, щоб забезпечити особі належний захист від свавільного втручання».

50. Отже, необхідно розглянути «якість» правових положень, які були застосовані в даній справі, зокрема необхідно визначити, чи достатньо чітко вони встановлюють обставини, за яких правоохоронні органи могли здійснювати перегляд кореспонденції заявників.

51. У цьому зв'язку Суд зауважує, що вимоги «пропорційності» втручання, його винятковий та тимчасовий характер передбачені у статті 31 Конституції та статті 9 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18 лютого 1992 року. Проте ні стаття 187 Кримінально-процесуального кодексу у редакції, яка була чинна під час подій, що розглядаються, ні жодне інше положення законодавства не передбачали механізм, який міг би гарантувати дотримання вищезазначених принципів на

практиці. Положення, яке розглядається, не містить вказівки щодо осіб, до яких застосовуються ці заходи, обставин, за яких вони вживаються, та строків, які мають встановлюватися та дотримуватися. Таким чином, це положення не може бути визнане таким, що є достатньо чітким та детальним, щоб забезпечити відповідний захист від неналежного втручання органів державної влади у право заявників на повагу до їхнього приватного життя та кореспонденції.

52. Більше того, Суд має бути впевненим щодо існування адекватного та ефективного захисту від зловживання, оскільки система заходів таємного спостереження, що розроблена для захисту національної безпеки та громадського порядку, пов'язана із ризиком порушення або навіть зруйнування принципів демократії на підставі її захисту (див. вищевказане рішення у справі «Класс та інші проти Німеччини» (*Klass and Others v. Germany*), пп. 49–50). Такі гарантії захисту мають бути чітко встановлені законом та мають застосовуватися до нагляду за діяльністю відповідних органів або служб. При наглядових провадженнях цінності демократичного суспільства мають дотримуватися настільки добросовісно, наскільки це можливо, зокрема верховенство права, про що прямо говориться у Преамбулі Конвенції. Верховенство права між іншим (*inter alia*) передбачає, що втручання органів виконавчої влади у права осіб має підлягати ефективному контролю, який зазвичай має здійснюватися судовим органом, щонайменше як останньою інстанцією, оскільки судовий контроль надає найбільші гарантії незалежності, безсторонності та здійснення належного провадження (див. Вищевказане рішення у справі *Klass and Others v. Germany*, п. 55).

53. Суд зауважує, що у цій справі перегляд постанови про накладення арешту на кореспонденцію відповідно до статті 187 Кримінально-процесуального кодексу було передбачено ще на початковій стадії, коли арешт та виїмка кореспонденції були санкціоновані. Проте відповідне законодавство не передбачало жодного проміжного перегляду постанови у розумні проміжки часу або будь-яких строків для такого втручання. Також

законодавство не передбачало додаткового залучення судових органів для нагляду за діяльністю правоохоронних органів при здійсненні останніми повноважень, які розглядаються у цій справі. В результаті, постанова про накладення арешту на кореспонденцію заявників залишалася чинною протягом більш ніж одного року після закриття кримінальної справи відносно їх родича п. В., і національні суди жодним чином не відреагували на цей факт.

54. Таким чином, Суд доходить висновку, що це втручання не може розглядатися як таке, що було здійснене «згідно із законом», оскільки законодавство України не визначає з достатньою чіткістю межі та умови здійснення органами влади своїх дискреційних повноважень у сфері, про яку йдеться, та не передбачає достатніх гарантій захисту від свавілля при застосуванні таких заходів спостереження. Таким чином, у цій справі відбулось порушення статті 8 Конвенції у зв'язку з арештом кореспонденції заявників» [96].

Ще одна справа, варта уваги за статтею 8 Конвенції, в якій йдеться про принцип законності, є справа «Володимир Поліщук та Світлана Поліщук проти України» (Vladimir Polishchuk and Svetlana Polishchuk v. Ukraine, заява № 12451/04), рішення від 30 вересня 2010 року. Фабулу даної справи можна коротко описати наступним чином. 21 березня 2001 року, під час святкування сином заявників свого дня народження разом із друзями, у квартиру де проходило святкування завітали працівники міліції з метою провести обшук. Відповідне рішення суду про проведення обшуку базувалось на підозрі, що в даній квартирі можуть бути наявні докази, пов'язані з порушеною кримінальною справою за фактом розбиття вікон у будинку поруч із квартирою заявників, яке відбулося 21 січня 2001 року, і що заявник міг бути причетним до цих подій. Заявниця, яка була на ранньому строку вагітності, заперечувала проти обшуку, заявивши, що постанова про обшук надана судом не містить обґрунтованих пояснень щодо причетності її чоловіка до злочину чи щодо необхідності проведення обшуку квартири. У відповідь на

цю заяву працівники міліції, як стверджується, почали погрожувати подружжю та провели обшук квартири в присутності гостей. Заявник під час обшуку був відсутній, так як у цей час проживав за межами міста.

За результатами обшуку, не було виявлено чи вилучено жодних доказів для цілей розслідування. 12 жовтня 2001 року прокуратура Запорізької області повідомила заявників, що в результаті проведеної ними перевірки було встановлено, що обшук проводився за відсутності належних підстав з порушенням статті 177 Кримінально-процесуального кодексу.

Розглядаючи дане питання чи мало місце порушення статті 8 Конвенції, ЄСПЛ зазначив, зокрема, щодо принципу законності:

«...43. Суд вважає, що обшук, про який ідеться, становив втручання у право заявниці на повагу до її приватного життя та її житла. Залишається вирішити питання, чи було це втручання виправданим з точки зору пункту 2 статті 8 Конвенції і, зокрема, чи було воно – для цілей цього пункту – здійснене «згідно із законом».

44. Суд повторює, що словосполучення «згідно із законом» у пункті 2 статті 8 Конвенції, по суті, стосується національного законодавства і встановлює обов'язок забезпечувати дотримання матеріальних та процесуальних норм (див. рішення від 29 червня 2006 року у справі «Пантелесенко проти України» (Panteleyenko v. Ukraine), заява № 11901/02, п.49).

45. У справі, що розглядається, Суд зазначає, що факт незаконності проведення обшуку двічі встановлювався національними органами, а саме обласною прокуратурою і Токмацьким районним судом (див. пункти 12 і 13 вище). Хоча згодом відповідне рішення Токмацького районного суду було скасовано, суди вищого рівня не поставили під сумнів суть його висновків. До того ж результати перевірки, проведеної обласною прокуратурою стосовно незаконності обшуку, ніколи не оспорювалися. Суд не бачить підстав відходити від цих висновків національних органів і визнає, що обшук проводився всупереч вимогам національного законодавства» [101].

З метою продемонструвати, як саме ЄСПЛ проводить перевірку втручання «згідно із законом», як приклад можна навести рішення від 12 січня 2012 р. у справі Фельдман проти України» (№ 2) (Feldman v. Ukraine (no. 2), заява № 42921/09, стосовно скарги щодо відмови заявникові, який перебував під вартою у якості підозрюваного у скоєнні економічного злочину, в побаченні з дружиною та сестрою на підставі, що, мовляв, таке побачення може перешкодити встановленню істини у справі:

«...23. Спочатку Суд повинен встановити, чи здійснювалося втручання «згідно із законом». Цей вираз, по-перше, вимагає, щоб оскаржуваний захід мав певне підґрунтя у національному законодавстві; він також стосується якості закону, про який йдеться, вимагаючи, щоб він був доступний для зацікавленої особи, яка, окрім того, повинна мати можливість передбачити наслідки його дії щодо себе, та відповідав принципіві верховенства права (див. рішення у справах «Круслен проти Франції» (Kruslin v. France) від 24 квітня 1990 року, серія А № 176-А, п. 27, та «Ювіг проти Франції» (Huvig v. France), серія А № 176-В, п. 26).

24. Стверджуючи, що ці умови були дотримані, Уряд у своїх письмових зауваженнях посилався на положення статті 162 Кримінально-процесуального кодексу України та на частину 1 статті 12 Закону України «Про попереднє ув'язнення» 1993 року, в яких передбачається, що під час попереднього ув'язнення особі, яка тримається під вартою, може бути дозволено побачення з родичами. Уряд також посилався на Правила поведінки в слідчих ізоляторах осіб, узятих під варту, і засуджених, затверджені 20 вересня 2000 року.

25. По-перше, Суд зазначає, що скарга заявника стосується подій, які відбулися у травні – серпні 2000 року, тобто до того, як були затверджені Правила від 20 вересня 2000 року. Отже, Суд вважає, що ці правила не мають відношення до цієї заяви.

26. Суд також зазначає, що стаття 162 Кримінально-процесуального кодексу України та частина 1 статті 12 Закону України «Про попереднє

ув'язнення» 1993 року передбачають, що під час попереднього ув'язнення дозвіл на побачення з родичами може бути наданий слідчим або суддею, але ці положення не зазначають з достатньою чіткістю межі та спосіб здійснення дискреційних повноважень, наданих органам державної влади щодо обмеження спілкування осіб, що тримаються під вартою, з їхніми сім'ями. Так, вищезазначені положення не вимагають від цих органів наведення будь-якого обґрунтування їхніх дискреційних рішень та навіть ухвалення будь-яких формальних рішень, які можна було б оскаржити, а отже вони не містять будь-яких гарантій проти свавілля та зловживань.

У справі заявника слідчий просто зауважив, що побачення, щодо яких були подані клопотання, можуть перешкодити встановленню істини у справі.

27. Суд вважає, що за цих обставин не можна говорити про те, що втручання у право заявника на повагу до його сімейного життя здійснювалося «згідно із законом», як того вимагає пункт 2 статті 8 Конвенції (див. згадане вище рішення у справі «Шалімов проти України» (*Shalimov v. Ukraine*), пп. 88 та 89).

28. З огляду на вищезазначене, Суд не вважає за необхідне розглядати питання, чи було втручання у цій справі необхідним у демократичному суспільстві задля досягнення однієї з легітимних цілей у розумінні пункту 2 статті 8 Конвенції.

29. Отже, у цьому відношенні мало місце порушення статті 8 Конвенції» [105].

Інший елемент принципу верховенства права, який також часто зазнає порушень з боку владних органів, це принцип справедливості, який є частиною фундаментального принципу верховенства права. Ця проблема порушується у справі «Христов проти України». Європейський Суд з прав людини розглянув дану справу, і у відповідному рішенні від 19 лютого 2009 року постановив: «що право на справедливий судовий розгляд, гарантоване пунктом 1 статті 6 Конвенції про права людини, слід тлумачити в контексті

преамбули даної Конвенції, яка, зокрема, проголошує верховенство права як складову частину спільної спадщини Договірних держав [99].

Ще одним важливим принципом, який входить до системи складових верховенства права є принцип юридичної визначеності, згідно з яким у разі остаточного вирішення спору судами їхнє рішення, що набрало законної сили, не може ставитися під сумнів. Саме таку проблему застосування принципу верховенства права, піднімається у справі «Брумареску проти Румунії» [100].

Суть принципу юридичної визначеності полягає у тому аби суб'єкти права ставились з повагою до принципу *res judicata*, суть якого полягає у повазі до остаточного рішення суду. Відповідно до цього принципу жодна із сторін судового процесу не має права вимагати перегляду остаточного та обов'язкового до виконання рішення суду тільки з метою добитись повторного розгляду та винесення нового рішення у тій самій справі, а повноваження судів інстанції вищого рівня, перегляд рішень судів нижчої інстанції, повинні здійснювати для виправлень судових помилок та недоліків, а не з метою нового розгляду тієї ж справи. Тому таку контрольну функцію не можна розглядати як певний спосіб оскаржити вже винесене рішення. Відхід від суті цього принципу можливий лише за умови наявності вагомих та непереборних обставин. Саме така ситуація розглядалась у справі «Рябих проти Росії» [104]. У даній судовій справі, перед судом було поставлене завдання визначити, чи здійснювали органи державної влади свої повноваження порушити та провести екстраординарну процедуру перегляду судової постанови таким способом, аби гарантувати справедливість та рівновагу між інтересами особи та потребою підтримання ефективної системи судочинства [88].

Така позиція пояснюється тим, що система, яка дозволяє ставити під сумнів остаточні судові рішення без вмотивованих на те підстав у суспільних інтересах і без зазначення строку, не відповідає принципу правової визначеності [1].

Інший приклад – порушення принципу правової певності з огляду на перегляд справи за нововиявленими обставинами.

«...44. Ця справа стосується рішення щодо нового розгляду справи, провадження у якій було закінчено остаточним рішенням, у зв'язку з нововиявленими обставинами на вимогу сторони провадження. Така процедура сама по собі не суперечить принципів юридичної визначеності в тій мірі, в якій вона використовується для виправлення помилок правосуддя (див. рішення від 18 листопада 2004 року у справі «Праведная проти Росії» (*Pravednaya v. Russia*), заява № 69529/01, пп. 27–28, та рішення від 6 грудня 2005 року у справі «Попов проти Молдови» № 2 (*Popov v. Moldova* № 2), заява № 19960/04, п. 46). Однак Суд повинен визначити, чи була така процедура застосована у спосіб, сумісний зі статтею 6 Конвенції.

45. Суд зазначає, що рішення суду від 5 квітня 2000 року не було оскаржене і стало остаточним. Понад сім років після цього той же суд скасував це рішення у зв'язку з тим, що експертний висновок, на якому воно ґрунтувалося, був підготовлений експертами, які діяли як приватні особи. Суд дійшов висновку, що Асоціація як сторона провадження не знала про цей факт у 2000 році і не могла знати про нього до 2006 року.

46. Хоча саме національні суди оцінюють факти та надані їм докази (див., наприклад, рішення від 21 січня 1999 року у справі «Гарсія Руїс проти Іспанії» (*García Ruiz v. Spain*) [ВП], заява № 30544/96, п. 28), Суд вважає, що такий висновок є сумнівним. Зокрема, Суд зазначає, що відсутність у висновку від 5 серпня 1999 року печатки та реєстраційного номеру Бюро не приховувалася від суду або сторін протягом першого розгляду справи.

47. У будь-якому разі Суд вважає, що ситуація не вимагала такого грубого втручання у остаточне рішення суду. Немає жодних підстав вважати, що воно стосувалося серйозного порушення процесуальних норм. Також не стверджувалося, що висновок був «завідомо неправильним». Навпаки, місцевий відділ міліції відмовив у порушенні кримінальної справи за заявою

голови Асоціації щодо вчинення злочину експертами, які готували висновок (див пункт 14 рішення), у зв'язку з її необґрунтованістю.

48. Тому Суд вважає, що скасування судового рішення від 5 квітня 2000 року було невинуватим, а тому мало місце порушення пункту 1 статті 6 Конвенції» [102].

Зрозуміло, що наведені приклади не можуть відбити усю повноту змісту принципу верховенства права, однак, на нашу думку, вони ясно розкривають підхід Європейського Суду з прав людини щодо розуміння та трактування державами-учасниками своїх зобов'язань із захисту основних права та свобод людини та громадянина, як це передбачено Європейською Конвенцією з прав людини.

А. Пухтецька, систематизувавши рішення ЄСПЛ, які у собі містять положення про принцип верховенства права, стверджує, що їх можна систематизувати в певну систему. До основних груп рішень Європейського Суду з прав людини, у яких зазначені вимоги щодо змісту принципу верховенства права, належать:

1) справи та прийняті рішення ЄСПЛ, які мають посилання на зміст, юридичне значення концепції та/або принципу верховенства права в узагальненому значенні;

2) рішення ЄСПЛ, в яких поставлено питання щодо визначення міри якості закону, у тому числі щодо законних обмежень реалізації прав і свобод людини та громадянина;

3) рішення ЄСПЛ, у яких розглянуто питання вільного доступу до суду, а також питання щодо здійснення справді справедливого судового розгляду справ, що гарантує функціонування спеціального механізму Конвенції та відповідності принципу верховенства права;

4) рішення ЄСПЛ, суть яких полягає у встановленні обмежень повноважень владних органів та містять вимоги щодо обмеження свавілля з боку органів державної влади згідно із принципом верховенства права;

5) рішення ЄСПЛ, що містять вимоги щодо забезпечення здійснення ефективного контролю за реалізацією основних прав і свобод людини та громадянина, що гарантуються Європейською Конвенцією з прав людини, та пов'язані з реалізацією принципу верховенства права [60].

Необхідно розуміти, що вказаний вище перелік рішень ЄСПЛ далеко не вичерпний. Дані рішення лише дають змогу побачити проблематику застосування принципу верховенства права, під час здійснення ЄСПЛ своїх повноважень та правосуддя.

Отже, логічною є потреба для національних судів України, при винесені ними рішень, перш за все звертати увагу на положення Конституції України та практику Європейського Суду з прав людини.

Висновки до розділу 3

Резюмуючи результати дослідження за розділом третім, вважаємо за доцільне акцентувати на такому:

1. Для забезпечення реальної дії принципів верховенства права і верховенства закону важливу роль відіграє єдність і однозначність розуміння закону, яка може досягатися завдяки тлумаченню закону як важливого інструменту пізнання, реалізації й удосконалення права.

2. Особливо важливим є офіційне нормативне тлумачення, яке в Україні може здійснювати лише Конституційний Суд України. Важливим також є роз'яснення суб'єктам правовідносин дійсного змісту правових норм, тих ідей, цінностей і понять, що першочергово закладались законодавцем.

3. Аналіз практики і правових позицій ЄСПЛ свідчить, що принцип верховенства права є основоположним принципом, на основі якого ґрунтується більшість, якщо не вся, кількість рішень Європейського Суду з прав людини. При цьому, основними є щонайменше дві основні вимоги щодо принципу верховенства права: перша стосується «якості» закону, а друга – принципу юридичної визначеності.

ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ

Підсумовуючи результати проведеного дослідження, можемо сформулювати наступні висновки.

1. За останні десятиліття розуміння та трактування змісту принципу верховенства права, а також його місце та роль в системі правової держави та співвідношення з іншими правовими категоріями зазнало потужних змін. Однак, розвиток концепції верховенства права в Україні лише почав наближатись до світових стандартів. Це пояснюється тим, що наша держава тривалий час перебувала під впливом радянської ідеології, а тому розвиток верховенства права в Україні став можливим лише після здобуття нею незалежності. Сьогодні Україна все ще знаходиться на шляху до встановлення відповідності у розумінні та трактуванні принципу верховенства права до світових стандартів.

2. На сьогоднішній день проголошується, що принцип верховенства права є пріоритетним у правовій державі, що зафіксовано в статті 8 Конституції України, а конкретизовано у правових позиціях Конституційного Суду України, в чинному законодавстві, в правозастосовчій практиці. Принцип верховенства закону прямо не зафіксований в Конституції, проте це зроблено в інший спосіб, що дає підстави стверджувати про існування відповідного конституційного принципу. Сприйняття верховенства закону як конституційного принципу зумовлене основними характеристиками самих законів як правових актів.

3. Зміст принципу верховенства права, на нашу думку, полягає у підпорядкованості держави та її інститутів праву, однак аналізуючи різні підходи до змісту принципу верховенства права розуміємо, що це поняття настільки багатогранне та і складне, що робить безперспективними будь-які спроби дати уніфіковану дефініцію. Втім, можна безсумнівно стверджувати, що утвердження верховенства права можливе за умов, коли в суспільстві втілюються в життя повага до прав і свобод людини; рівноправність та

рівність усіх перед законом; верховенство Конституції; розподіл влади; законність; заборона державного свавілля; юридична визначеність; пропорційність між метою і засобами її досягнення; незалежність суду і суддів тощо.

4. Принцип верховенства закону скоріш мислиться як складова принципу верховенства права і як юридична гарантія законності передбачає дотримання таких вимог: обов'язкова нормативна урегульованість законами суспільних відносин, ефективна діяльність спеціальних органів, на яких покладений обов'язок щодо контролю за дотримання законів, притягнення до юридичної відповідальності за порушення гарантованих норм.

5. Визначаючи співвідношення принципів верховенства права та верховенства закону, відзначимо, що зміст верховенства права знаходить своє втілення у цілому ряді його складових ознак, в тому числі: принципі рівності, справедливості, правової законності, правової визначеності, принципі мінімальної достатності правового регулювання суспільних відносин і загальності права, принципі пов'язаності держави правами і свободами людини і громадянина, позапартійності права, його певної самостійності щодо політичних сил і його деідеологізації, відносної самостійності щодо судової та виконавчої влади, верховенство Конституції і законів України.

Що ж до принципу верховенства закону, то його суть полягає в тому, що провідна роль в правовій системі, зокрема, в системі джерел права, відводиться закону, який має вищу юридичну силу відносно інших нормативних актів. Тобто принцип верховенства закону означає тільки співвідношення закону та інших нормативно-правових актів.

У країнах західного континентального права юридична наука та правова доктрина завжди розрізняла поняття «закон у матеріальному змісті», тобто будь-яку норму, що виходить від держави незалежно від форм її викладу, і «закон у формальному змісті». Тобто закон за цією теорією має бути наповнений матеріальним змістом і витриманий у формальному. Тому у

західній теорії не виділяють принцип верховенства закону як окрему категорію, у більшості європейських держав принцип верховенства закону практично у повному обсязі відповідає терміну «законність». Це вважаємо цілком правильним, адже право не обмежується лише законом, який є лише однією з його форм, а включає й інші джерела, відтак верховенство права поняття більше за обсягом та змістом.

6. Застосування принципів верховенства права і верховенства закону викликає суперечки не тільки на теоретичному рівні. У національній свідомості ще не повністю подолані радянські стереотипи, за якими пріоритетною вважалася концепція верховенства закону, що тепер викликає певний конфлікт між верховенством права та верховенством закону.

7. Принцип верховенства закону є невід'ємною складовою принципу верховенства права в демократичній правовій державі, змістовним та визначальним принципом побудови системи джерел права. Ці юридичні категорії увібрали у себе досвід розвитку суспільних відносин протягом усієї історії людства, і продовжують вбирати, тому вони є поняттями динамічними, які постійно перебувають у певному русі, спрямованому на постійне покращення і вдосконалення, що постійно підтверджує практика Європейського суду з прав людини.

8. При співвідношенні принципів верховенства права і верховенства закону з іншими суміжними поняттями («законність», «правова держава», «принцип справедливості», «принцип рівності» тощо), можемо стверджувати, що найближчий за змістом принцип законності із принципом верховенства закону, адже останній є гарантією і однією із домінант режиму законності, а принципи справедливості та рівності є складовими верховенства права. І тільки утвердження принципів верховенства права і верховенства закону є підґрунтям, фундаментом правової держави, становлення якої є результатом такої реалізації.

9. Для забезпечення реальної дії принципів верховенства права і верховенства закону важливу роль відіграє єдність і однозначність розуміння

закону, яка може досягатися завдяки тлумаченню закону як важливого інструменту пізнання, реалізації й удосконалення права. Особливо важливим є офіційне нормативне тлумачення, яке в Україні може здійснювати лише Конституційний Суд України. Важливим також є роз'яснення суб'єктам правовідносин дійсного змісту правових норм, тих ідей, цінностей і понять, що першочергово закладались законодавцем.

10. Проведений аналіз практики і правових позицій ЄСПЛ свідчить, що принцип верховенства права є основоположним принципом, на основі якого ґрунтується більшість, якщо не вся, кількість рішень Європейського Суду з прав людини. При цьому, основними є щонайменше дві основні вимоги щодо принципу верховенства права: перша стосується «якості» закону, а друга – принципу юридичної визначеності.

Таким чином, принципи верховенства права та верховенства закону - це основні, базові принципи, без яких не можливе функціонування правової держави. Дані принципи перебувають у тісному зв'язку з внутрішніми характеристиками права та законів. Одночасно вони є як властивостями права, так і безпосереднім регулятором відносин суб'єктів права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

Нормативно-правові акти

1. Report on the Rule of Law. Звіт щодо верховенства права. — Страсбург, 2011. — 28 бер. Adopted by the Venice Commission at its 86th plenary session (Venice, 25-26 March 2011) on the basis of comments by Mr Pieter van Dijk, Ms Gret Haller, Mr Jeffrey Jowell, Mr Kaarlo Tuori. — п. 46. — С. 11.
2. Declaration of Demokratie values. Washington Post. 9 June 1984.
3. Treaty of Lisbon Amending the Treaty on European Union and the Treaty Establishing the European Community (2007/C 306/01) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2007:306:0001:0010:EN:PDF>.
4. Доклад о верховенстве права: утвержден Венецианской комиссией на 86-й пленарной сессии (Венеция, 25–26 марта 2011 года) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [http://www.venice.coe.int/WebForms/documents/?pdf=CDLAD\(2011\)003rev-rus](http://www.venice.coe.int/WebForms/documents/?pdf=CDLAD(2011)003rev-rus).
5. Доповідь Європейської комісії «За демократію через право» (переклад С. Головатого) // Право України. – 2011. – № 10. – С. 176.
6. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_015
7. Коментар до Конституції України. Друге видання. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 1998. – 412 с.
8. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1050 р. (в ред. від 27.05.2009 р.). [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/>
9. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР). - 1996. - № 30. - С. 141. (В редакції станом на 30.09.2016).
10. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України № 3477-IV від 23 лютого 2006 року (в

ред. від 02.12.2012 р.) - [Електронний ресурс]. - Режим доступу:
<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>

11. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України № 1058-IV від 9 липня 2003 року (в ред. від 01.01.2018 р.) [Електронний ресурс]. - Режим доступу:
<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1058-15>

12. Про заходи щодо реалізації Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»: Постанова Кабміну України від 31 травня 2006 р № 784 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/>

13. Про комітети Верховної Ради України: Закон України № 116/95-ВР від 4 квітня 1995 року (в ред від 05.01.2017 р.) Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/116/95-%D0%B2%D1%80>

14. Про Конституційний Суд України: Закон України № 2136-VIII від 13 липня 2017 року (в ред. від 15.12.2017 р.) [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2136-19/>

15. Про Регламент Верховної Ради України: Постанова Верховної Ради України // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2006, № 23, № 24-25, ст.202).

16. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 р. (в ред. від 15.12.2017 р.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>

17. Регламент Конституційного Суду України. В редакції Рішення Конституційного Суду № 34-р/2008 (v034p710-08) від 14.10.2008

Монографії та наукові статті, інша наукова література

18. Dicey A.V. Introduction to the Study of the Law of the Constitution. - Indianapolis: Liberty Classics, 1982. -- P. 102, 114.

19. Waldron J. (2002) Is the Rule of Law an Essentially Contested Concept (in Florida), *Law S Philosophi*. 21 pp. 137.
20. Аверьянов В. Б. Проблеми забезпечення верховенства права у сфері виконавчої влади /В.Б. Авер'янов // Українське право. - 2006. - № 1. - С. 7-10.
21. Алекси Р. Понятие и действительность права (ответ юридическому позитивизму): пер. с нем. / Р. Алекси. — М. : Инфотропик Медиа, 2011. — 192 с.
22. Андрощук С. Принцип верховенства права: визначення, співвідношення із суміжними поняттями, особливості законодавчого закріплення і реалізації / С. Андрощук // Юридичний журнал. - 2005. - №5. - С. 74-78.
23. Ахтирська Н. Абсолютна заборона катувань як умова справедливого судочинства / Н. Ахтирська // Віче. — 2011. — № 22. — С. 8-12.
24. Бабкін В. Д. Право і закон: співвідношення понять / В. Д. Бабкін // Матеріали XIII історико-правової конференції «Право в системі соціальних норм: історико-юридичні аспекти (м. Чернівці, 20-22 травня 2005 р.). - Чернівці «Рута», 2005. - С. 4.
25. Бенуа-Ромер Ф. Право Ради Європи: прямуючи до загальноєвропейського правового простору / Ф. Бенуа-Ромер, Г. Клебес. — К. : К.І.С., 2007. — 252 с.
26. Вітик І. Щодо окремих правових аспектів реформування правосуб'єктності Служби безпеки України / І. Вітик, В. Костюк // Право України. — 2009. — № 12. — С. 218–222.
27. Власов Ю.Л. Роль тлумачення в забезпеченні законності /Ю. Власов// Правова держава: Щорічник наукових праць. – 2003. - № 14. - С. 57-58.
28. Гальчинський А. Кінець єврофедералізму?! /А. Гальчинський // Дзеркало тижня. — 2007. — 3 лист.

29. Гобс Т. Лефиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского // Сочинения: В 2 т.— М., 1991.— Т. 2.— С. 98-99.
30. Головатий С. Верховенство права: монографія: У 3-х кн. - К.: Фенікс, 2006. -С. 182.
31. Головатий С. П. «Верховенство закону» versus «Верховенство права»: філологічна помилка, професійна недбалість чи науковий догматизм? / С. П. Головатий // Вісник Академії правових наук України.— 2003.— № 2(33).— С. 96-113.
32. Головатий С.П. Верховенство права, або ж Правовладдя: вкотре про доктринальні манівці вітчизняної науки /С. Головатий // Право України.— 2010.— № 4.— С. 206-219.
33. Градовський А. Начала руського государственного права. Том 1. О государственном устройстве. – 2-е изд., испр. и доп. – С. Петербург: Типография Морского Министерства, 1892. – 440 с.
34. Дмитренко Т. Верховенство закону як гарантія режиму законності: поняття і зміст/ «Правовий розвиток суспільства і держави: традиції та новації»: збірник матеріалів Міжнародної юридичної науково-практичної конференції «Актуальна юриспруденція», м. Київ, 07 грудня 2017 року. Тези наукових доповідей. – Київ: «Артек», 2017. – С. 16-18.
35. Дмитренко Т. Верховенство права та верховенство закону : проблеми співвідношення [Текст] / Т. Дмитренко // Правова система України в умовах європейської інтеграції : погляд студентської молоді : зб. тез доп. І Міжнар. студ. наук. конф. [м. Тернопіль, 3-4 квіт. 2017 р.] - Тернопіль : Вектор, 2017. - Секції 1-2. - С. 44-46.
36. Заєць А.Г. Тлумачення норм права - спеціальний вид юридичної діяльності / А.Г. Заєць // Держава і право: Збірник наукових праць. - 2005. - № 8.— С. 86.
37. Зіллер Ж. Політико-адміністративні системи країн ЄС / Жак Зіллер; пер. з франц. В. Ховхун. - К. : «Основи», 1996. - С. 113.

38. Кельзен Г. Чисте правознавство: 3 дод.: Проблема справедливості / пер. с нім. О. Мокровольського.— К., 2004.— 495 с.
39. Козюбра М. І. Верховенство права - основоположний принцип правової і політичної систем України /М.І. Козюбра // Правова система України : історія, стан та перспективи. У 5т. - Х., 2008. - С. 163-164.
40. Козюбра М. І. Верховенство права і Україна / М.І. Козюбра // Право України. —2012. — № 1–2. — С. 30–63.
41. Костицький М. В. Філософські питання верховенства права/ М.В. Костицький // Академічні читання. 6 червня 2007 р.— К., 2007.— Вип. 6.— С. 3.
42. Кравчук В.М. Проблема меж державної влади в умовах формування громадянського суспільства/ Валентина Кравчук// Підприємництво, господарство і право. - 2010. - № 1. - С.7-9.
43. Кравчук В.М. Теоретичні аспекти визначення сутності державної влади/ Валентина Кравчук// Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи. Збірник тез доповідей на науковій конференції (м. Тернопіль, 20 квітня 2012). – Т.: Вектор, 2012. – С.47-51.
44. Кравчук М. В. Праворозуміння - важлива наукова проблема правового життя України [Текст] / Микола Володимирович Кравчук // Актуальні проблеми правознавства. - 2016. - Вип. 1. - С. 19-25.
45. Кравчук М. В. Сучасна методологія пізнання юриспруденції /М.В. Кравчук // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 12. – С.114-118.
46. Курдельчук Д. Гарантії виконання судових рішень : реальне і можливе / Д.Курдельчук, О.Малиновський //Дзеркало тижня. - 2011. - 22 січ.
47. Куровская И.А. Принцип "верховенства права" как ведущий принцип права Европейского Союза и Совета Европы [Электронный ресурс] / И.А. Куровская // Научные записки Института законодательства Верховной Рады Украины. – 2016. – № 3. – С. 87 – Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2016_3_16

48. Лобойко Л. М. Верховенство права у сфері кримінального судочинства / Л. М. Лобойко // Матер. міжнар. наук. практ. конф. «Проблеми забезпечення прав людини в країні в світлі Загальної декларації прав людини», присвяченої 60-й річниці проголошення Загальної декларації прав людини ООН [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/udhra/conf-materials-07html>

49. Майстренко О.О. Роль тлумачень та роз'яснень законодавства //Бюллетень Міністерства юстиції України. – № 2. – 2007. – 110-118 с.

50. Матузов Н.И. Коллизия в праве: причины, виды и способы разрешения /Н.И. Матузов // Правоведение. – 2000. – № 5 – С. 225-244.

51. Михайлович Д. М. Офіційне тлумачення закону: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Д.М. Михайлович. Національний ун-т внутрішніх справ. — Х., 2003. — 19 с.

52. Національна система доброчесності : оцінювання України. Творче об'єднання «ТОРО». Контактна група в Україні Transparency International. — К., 2010. — С. 43–58.

53. Оборотов Ю. Н. Верховенство права и продвижение к правовой гармонии / Ю.Н. Оборотов // Введение в украинское право / под общей ред. С. В. Кивалова и Ю. Н. Оборотова. -- 2-е изд., перераб. и доп. -- О. : Юрид. л-ра, 2009. - С. 146.

54. Онищук М.В. Колізії у законодавстві України: причини та шляхи подолання / М.В. Онищук //Правова держава. - Вип.7. - К., 1996. - С. 99.

55. Петренко П. Роль тлумачень та роз'яснень законодавства/ П. Петренко [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://old.minjust.gov.ua/8077>

56. Погорілко В.Ф. Проблеми реалізації Конституції України: теорія і практика (Нормативні документи та коментарі): Монографія. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України: А.С.К., 2003. – 652 с.

57. Погребняк С. Вимоги до нормативноправових актів, що впливають з принципу правової визначеності / С. Погребняк // Вісник

Академії правових наук України. — 2005. — № 4. — С. 42–53; Звіт щодо верховенства права. — Страсбург, 2011. — 28 бер.

58. Потильчак О.І. Реалізація принципу верховенства права у рішеннях верховного суду України / О.І. Потильчак // Вісник Академії адвокатури України. – 2013. – число 2 (27). – С.162–164.

59. Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики: Монографія / у 2 кн. / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка; [ред. кол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін.] / Кн. 1.: Верховенство права, як принцип правової системи: проблеми теорії / Відп. ред. Н.М. Оніщенко.— К.: Видавництво «Юридична думка», 2008.— 344 с.

60. Пухтецька А. Принцип верховенства права: сучасні європейські доктрини як орієнтир для реформування національного законодавства / А.Пухтецька // Вісник Національної академії наук України. – 2010. – № 3. – С.36.

61. Рабінович П. Верховенство права в інтерпретації Страсбурзького суду та Конституційного Суду України / П. Рабінович // Українське право. — 2006. — № 1. — С. 210–211.

62. Рабінович П. М. Верховенство права (за матеріалами практики Страсбурзького Суду та Конституційного Суду України) /П.М. Рабінович// Вісник Академії правових наук України. - 2006. - № 2 (45). - С. 8-16.

63. Селівон М. Конституційний суд України: дев'ятиріччя діяльності /М. Селівон// Вісник Конституційного Суду України. – 2005. – № 4. – С. 16.

64. Сильченко Н.В. Проблеми верховенства закону, автореф. дис. ... д. ю. н. / Н.В. Сильченко. - Минск, 1993.- С. 28-29.

65. Стрижак А. До 11-ї річниці утворення Конституційного Суду // Вісник Конституційного Суду України. - № 5. – 2007. – 49-54 с.

66. Таманага Б. Верховенство права: історія, політика, теорія : пер. з англ. /Б. Таманага. — К. : Вид. дім «Киево-Могилян. акад.», 2007. — 208 с.

67. Тесленко М.В. Судебный конституционный контроль в Украине: Монография/ М.В. Тесленко.— К.: Ин-т государства и права им. В.М. Корецкого НАН Украины, 2001. — 344 с.
68. Тодика Ю. Способи тлумачення конституції і законів України Конституційним судом/ Ю. Тодика // Вісник академії правових наук України. — 2001. — № 2. — С. 52.
69. Фейербах Л. Право и государство. Право и государство // Сочинения в 2 т.— М., 1995.— Т. 1.— С. 476.
70. Шаповал В. Верховенство закону як принцип Конституції України /В.М. Шаповал // Право України. - 1999. - № 1. - С. 5.
71. Шевчук С. Судова правотворчість : світовий досвід і перспективи в Україні. — К., 2007. — С. 316.
72. Юзьков Л.П. Верховенство Конституції і конституційність законів /Л. Юзьков// Правова система України: теорія та практика. Тези доповідей і наукових повідомлень науково-практичної конференції. Київ, 7-8 жовтня 1993 року.— К., 1993.— С. 17-20.

Підручники та посібники, інші довідково-інформаційні джерела

73. Венгеров А.Б. Теорія держави і права. Ч.1. Теорія держави – М.: Юристь, 1995 - с.123
74. Законність: поняття, сутність, принципи, гарантії [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://pidruchniki.com/84589/pravo/>
75. Комаров С.А. Загальна теорія держави і права. Підручник – М.: Юрайт, 1997 - с.126
76. Конституційне право України: Навчальний посібник / В.Я. Тацій, В.Ф. Погорілко, Ю.М. Тодика. – К.: Український центр правничих студій, 1999. – 376 с.
77. Кравчук М.В. Теорія держави і права (опорні конспекти): Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. 3-є – вид., змін. й доповн. / М.В. Кравчук. – К.: Всеукраїнська асоціація видавців "Правова єдність", 2014. – 608 с.

78. Кравчук М. В. Проблеми теорії держави і права (опорні конспекти): Навч. посіб. для студ вищ. навч. закл. – 3-є вид., змін. й доп. / М.В. Кравчук (авт.-упоряд.) – Тернопіль: Терно-граф, 2015. – 480 с.
79. Погорілко В.Ф. Конституційне право України: Навч. Видання. – Київ. – Наукова думка, 2003. – 733 с.
80. Правова держава: поняття й ознаки [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ua.textreferat.com/referat-6513-1.html>
81. Принципи законності [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.vuzlib.su/beta3/html/1/11993/12189/>
82. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручн. / Пер. з рос. — Харків: Консум, 2006. — 656 с.
83. Скакун О.Ф. Теорія права і держави: Підручник [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://textbook.com.ua/pravo/1474609929/s-11?page=1>
84. Теория государства и права. Элементарный курс /Крестовская Н.Н., Матвеева Л.Г. – Харьков: «Одіссей», 2010. - С.95.
85. Теорія держави і права. Державний іспит: Навчальний посібник/ Ю.М. Оборотов, Н.М. Крестовська, А.Ф. Крижанівський, Л.Г. Матвеева. - Х.: Одіссей, 2010. - 256 с.
86. Тлумачний словник сучасної української мови: Близько 50000 сл./Уклад. І.М. Забіяка. - К.: Арій, 2007. – 512 с.
87. Фаткуллін Ф.Н. Основні вчення про право і державу: навчальний посібник. – Казань, КФЕІ, 1997 - 45 с.
88. Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: Науково-методичний посібник для суддів. – 2-ге вид. випр., допов.– К., 2015. – 208 с.
89. Хессе Конрад. Основы конституционного права ФРГ. – М.: Юрид. лит., 1981. – 368 с.

90. Хропанюк В.Н. Теорія держави і права: Навчальний посібник для вищих навчальних закладів /Під ред. проф. Стрекозова В.Г. - М.: Отечество, 1993 - с.60.

91. Яковлєва А.М. Сучасний тлумачний словник української мови /Яковлєва А.М., Афонська Т.М.. – Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2007. – 672 с.

Акти тлумачення права та матеріали правозастосовчої практики

92. Кампо В. Окрема думка. Рішення конституційного суду у справі за конституційним зверненням громадянина Суботи Артема Анатолійовича щодо офіційного тлумачення положень пункту 2 частини першої статті 293 Цивільного процесуального кодексу України (справа про забезпечення апеляційного оскарження ухвал суду) // Офіційний вісник України.— 2010.— № 34.— Ст. 1199.

93. Конституційний Суд України. Рішення, висновки. 2001–2002. — К., 2002. — Кн. 3. — С. 39–46.

94. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» (справа про податки) від 5 квітня 2001 р. // Вісник Конституційного Суду України. — 2001. — № 2.

95. Справа "Волосяк проти України" (Sergey Volosyuk v. Ukraine) Заява N 60712/00 - від 29.06.2006 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_095

96. Справа "Волохи проти України" (Voloha v. Ukraine) заява N 23543/02 - від 02.11.2006 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_138

97. Справа "Кац та інші проти України" (Kats and Others v. Ukraine) заява N 29971/04 – від 18.12.2008 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_485

98. Справа "Михайлюк та Петров проти України" (Mikhaulyuk and Petrov v. Ukraine) Заява N 11932/02 - від 10.12.2009. [Електронний ресурс]. -Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_500
99. Справа "Христов проти України"(Khristov v. Ukraine) Заява N 24465/04 – від 19.02.2009. [Електронний ресурс]. -Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_443
100. Справа «Брумареську проти Румунії» (Brumarescu v. Romania) [GC], заява № 28342/95, п. 61, ECHR 1999-VII).
101. Справа «Володимир Поліщук та Світлана Поліщук проти України» (Vladimir Polishchuk and Svetlana Polishchuk v. Ukraine) Заява № 12451/04 – від 30.09.2010 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_822
102. Справа «Желтяков проти України» (Zheltyakov v. Ukraine) заява № 4994/04 - від 9 червня 2011 року [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_708
103. Справа «Полторацький проти України» (Poltoratskiy v. Ukraine) Заява № 38812/97 – від 29.04.2003. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_838
104. Справа «Рябих проти Росії» (Ryabykh v. Russia), заява № 52854/99, п. 52, ECHR 2003-IX)
105. Справа «Фельдман проти України» (№ 2) (Feldman v. Ukraine (no. 2) заява № 42921/09 – від 12 січня 2012 р. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/en/974_787